

کتاب‌شناسی ائمه اطهار علیهم‌السلام

مصطفی صادقی کاشانی*

چکیده

شناخت و تحقیق درباره زندگانی ائمه معصومین علیهم‌السلام، متوقف بر شناخت منابع و آثاری است که به شرح حال و بیان تاریخ آن بزرگواران پرداخته‌اند. این منابع به دسته‌های مختلفی قابل تقسیم است و هر کدام ویژگی‌های خود را دارند. مقاله حاضر به بیان این دسته‌ها و خصوصیات هر یک پرداخته و کتاب‌هایی را که به طور خاص و یا به مناسبتی از تاریخ ائمه سخن گفته‌اند، معرفی می‌کند. این کتاب‌ها اعم از آثار شیعه و سنی و نیز اعم از منابع دست اول و مطالعات و تحقیقات جدید می‌باشد.

واژگان کلیدی

منابع کهن، ائمه اثناعشر، چهارده معصوم، کتاب‌شناسی.

مقدمه

معرفی آثار مکتوب دانشمندان در یک موضوع یا موضوعات گوناگون، از قدیم معمول بوده و نویسندگان مسلمان به این مهم پرداخته‌اند. از این کار در گذشته با عنوان «فهرست‌نگاری» یاد می‌شده و امروزه به آن «کتاب‌شناسی» گفته می‌شود. فهرست ابن ندیم، فهرست شیخ طوسی، فهرست نجاشی (که با نام رجال نجاشی شهرت دارد) و فهرست منتجب‌الدین از کهن‌ترین آثار شیعیان درباره تألیفات عالمان شیعی است. امروزه این کار در علوم مختلف رواج دارد و کتاب‌شناسی‌های فراوانی تدوین شده است. درباره زندگانی معصومان یا ائمه اطهار هم کتاب‌شناسی‌هایی چه به صورت کلی - یعنی

*. عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و دانشجوی دکتری رشته تاریخ اهل‌البیت علیهم‌السلام جامعه المصطفی العالمیه.

sadeqi@isca.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۶/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۴/۱۱

درباره همه آن بزرگواران - و چه به صورت جزئی - یعنی درباره برخی از آنان - انجام شده است. این مقاله گزیده‌ای از آثار مرتبط با زندگی آن بزرگواران را معرفی می‌کند، با این تفاوت که اولاً نگاه ما بیشتر به آثار تاریخی است و ثانیاً به کتاب‌های مفقود و همچنین منابع تاریخ عمومی (که در بردارنده تاریخ ائمه نیز هست) توجه خواهیم داشت.

با وجود آنکه آثار فراوانی درباره زندگانی معصومین و خصوص ائمه اطهار نوشته شده است، همچنان به تألیف و تحقیق در این زمینه نیازمندیم. زیرا آثاری که عالمانه و محققانه، زندگی و سیره آن عزیزان را تصویر کرده باشد، زیاد نیست. باید تأسف خورد که غالب کتب تاریخ ائمه به احوال شخصی یا مناقب و معجزات آنان اکتفا کرده و کمتر از سیره و رفتار آنان پرده برداشته‌اند. تحقیق در سیره اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فردی، خانوادگی و مهم‌تر از همه، سیره اخلاقی و تربیتی آن بزرگواران - که امروزه نیاز جامعه است و برای الگو گرفتن پیروانشان ضرورت دارد - از عرصه‌هایی است که باید به آن توجه کرد.

از آسیب‌ها و آفت‌های تدوین در چنین موضوعات مهمی آن است که برخی از کسانی که به این عرصه قدم می‌گذارند، تخصص و شناخت کافی از شیوه بحث و منابع آن ندارند.

تألیف درباره تاریخ زندگانی ائمه معصومین از زمان خود آن بزرگواران آغاز شده و آثار بسیاری در این باره نوشته شده است. با آنکه بخش قابل توجهی از این آثار به دست ما نرسیده و به دلایل مختلف در حوادث روزگار از بین رفته است؛ اما در مجموع، کتاب‌های زیادی در قالب حدیث و تاریخ بر جای مانده است.

تقسیم منابع، مأخذ و مطالعات مربوط به زندگانی ائمه اطهار علیهم‌السلام، از چند جنبه امکان‌پذیر است:

۱. یک تقسیم نسبت به کتب موجود و غیر موجود (غیردسترس) است، که این نوشته فقط به معرفی و بررسی کتاب‌های موجود می‌پردازد. درباره آثار مفقود و آنچه به دست ما نرسیده است می‌توان به کتاب‌هایی مانند: رجال نجاشی، فهرست شیخ طوسی و فهرست منتجب‌الدین رازی مراجعه کرد.

۲. تقسیم دیگر از نظر پرداختن به همه ائمه یا تعدادی از آنان است، بدین معنا که دسته‌ای از آثار اعم از تاریخ زندگی دوازده امام است و به شرح زندگانی چهارده معصوم می‌پردازد. دسته دوم اختصاص به تاریخ ائمه دارد و موضوع آن چهارده معصوم نیست. دسته سوم کتاب‌هایی است که زندگی چند امام را شرح داده و از همه ائمه سخن نمی‌گوید. دسته چهارمی هم هست که تنها شرح حال یک امام را در بر دارد. نوشتار حاضر از سه دسته اول بحث می‌کند.

۳. تقسیم دیگری را نیز می‌توان به لحاظ موضوع در نظر گرفت. آثاری هست که فقط به تاریخ ائمه اختصاص یافته و با همین هدف تألیف شده است، اما دسته دیگری از کتاب‌ها، جزو منابع تاریخ

عمومی است و با هدف بیان رویدادهای تاریخ اسلام، تاریخ تشیع، نَسَب‌نگاری یا موضوعات مختلف دیگر، تألیف شده است؛ البته به دلیل ارتباط این موضوعات با امامان شیعه، بخش‌هایی از زندگی ائمه را نیز آورده‌اند.

این نوشتار متکفل بحث از هر دو قسمت است و به اجمال از مهم‌ترین آثاری که درباره تاریخ اسلام است، ولی به مناسبت، از ائمه معصومین نام برده و مطالبی درباره آن بزرگواران گزارش کرده است، گفتگو می‌کند. در این آثار، که غالباً منابع دست اول تاریخ اسلام به‌شمار می‌روند، اگرچه بخش‌های زیادی از زندگی ائمه - برای نمونه: ابعاد فردی، خانوادگی، اقتصادی و فرهنگی - به تصویر کشیده نشده است، رویدادهای سیاسی و به تبع آن، روابط ائمه با دستگاه خلافت و به‌طور کلی، زندگی سیاسی آنان گزارش شده است.

با توجه به تقسیم بالا، در اینجا به ترتیب ذیل از منابع تاریخ ائمه، سخن خواهیم گفت: دسته اول منابع تخصصی و به تعبیری منابع اختصاصی تاریخ ائمه است. این دسته خود شامل دو قسم است: منابع کهن و تحقیقات معاصر. درباره منابع قدیم تا حدود سده دهم به تفصیل بیشتری سخن خواهیم گفت، زیرا این منابع از اعتبار و اهمیت بیشتری برخوردارند. معرفی کتاب‌هایی که در دوران اخیر نوشته شده است، به اجمال خواهد بود و نقد و بررسی نخواهد شد. ترتیب همه موارد، به لحاظ تاریخی و به ترتیب زمان تألیف آثار خواهد بود.

دسته دوم منابع عمومی تاریخ و شرح‌حال‌نگاری است که اختصاص به زندگی ائمه ندارد ولی بخش‌هایی از آن به تاریخ ایشان می‌پردازد. در شناسایی این آثار، همراه با معرفی کتاب و نویسنده و بیان جایگاه و اعتبار آن، یادآور بخش‌هایی از کتاب که در ارتباط با تاریخ ائمه است، خواهیم شد.

الف) منابع اختصاصی تاریخ ائمه

پیش از معرفی آثار تخصصی که درباره امامان شیعه نوشته شده است، بیان سه مقدمه ضروری به‌نظر می‌رسد:

۱. گونه‌شناسی منابع

منابع اختصاصی تاریخ ائمه، به شکل‌های مختلفی زندگانی آن بزرگواران را ترسیم کرده و به زوایای گوناگونی از آن پرداخته‌اند. این منابع را می‌توان به دسته‌های زیر تقسیم کرد:

یک. منابعی که نصوص امامت ائمه را بیان کرده‌اند. این منابع، اخباری را که از پیامبر و ائمه درباره دوازده نفر بودن امامان و نام یکایک آنان رسیده است، بیان می‌کند. این قسم، به نویسندگان امامی‌مذهب اختصاص دارد.

دو. منابعی که احوال شخصی ائمه مانند: نام، کنیه و لقب، معرفی مادر، همسران و فرزندان، تاریخ ولادت و شهادت، محل دفن، مدت عمر و مطالبی از این دست را گزارش می‌کنند. سه. منابعی که به بیان مناقب و فضائل ائمه اختصاص دارد و به شرح حال تفصیلی و سیر زندگانی آنان نمی‌پردازد. در این آثار، فضائلی چون: علم، سخاوت و دیگر اخلاقیات ایشان، و در مواردی، کرامات، معجزات و اخبار خارق‌العاده بیان می‌شود.

چهار. برخی منابع، که تاریخ‌نگاری عمومی است، زندگی سیاسی ائمه را گزارش می‌کنند. در این منابع، هدف گزارش رویدادهای سیاسی و اوضاع دستگاه خلافت است. مثلاً از زندگی امام حسن علیه السلام به حوادث خلافت تا صلح، از زندگی امام حسین علیه السلام به قیام آن حضرت تا شهادت، از زندگی امام رضا علیه السلام به داستان ولایتعهدی و از زندگی امام هادی علیه السلام به احضار او به سامرا اشاره می‌کنند. پنج. برخی از کتب تاریخ ائمه به همه این جوانب پرداخته و به فراخور حجم اثر، کوتاه یا مفصل، ابعاد گوناگون زندگانی ائمه را بیان می‌کنند.

همچنین درباره آثار محققان و نویسندگان متأخر و معاصر، باید دانست که برخی از آنان مطالب کتب قدیم را گردآوری و بر آن اساس، به توصیف حوادث زندگانی ائمه علیهم السلام (بیان چگونگی) بسنده کرده‌اند، درحالی که برخی افزون بر توصیف، به تحلیل و تبیین زندگانی ائمه علیهم السلام (بیان چرایی) پرداخته‌اند. به لحاظ تنوع مذهبی نویسندگان باید توجه داشت که منابع اختصاصی تاریخ ائمه به طور عمده از سوی شیعیان امامی مذهب نوشته شده است اما بعضی نویسندگان اهل سنت نیز به شرح زندگانی آن بزرگواران پرداخته‌اند.

این مؤلفان، اگرچه دوازده امام را به عنوان جانشین پیامبر و حجت خدا نمی‌شناسند، ولی به دلیل جایگاه معنوی و علمی آنان و همچنین به دلیل توصیه‌های رسول خدا درباره اهل بیت و ذریه‌اش، به ائمه دوازده‌گانه محبت داشته و همانند شیعیان به ثبت زندگی آنان پرداخته‌اند. این‌گونه کتاب‌ها از قرن هفتم هجری رواج بیشتری یافت. این آثار شباهت زیادی به کتب تاریخ ائمه به سبک شیعه دارند و تنها از مواردی که در بردارنده تکریم و تقدیس خلفاست، می‌توان تشخیص داد که شیعه نیستند. چنان که برخی از محققان، از این افراد با عنوان «سنی دوازده امامی» یاد کرده‌اند.^۱

پیش‌گام این تفکر در میان اهل سنت، معتزلیانی بودند که گرایش زیادی به اهل بیت پیامبر و شخص امیرمؤمنان داشتند و کتاب‌هایی چون *المعیار و الموازنه* یا شرح *نهج البلاغه* تدوین کردند. کتاب نخست در بررسی تطبیقی میان فضائل علی علیه السلام با دیگر خلفای نخست به قلم اسکافی نوشته شده و کتاب دوم از ابن ابی‌الحدید در شرح خطبه‌ها و کلمات امیرالمؤمنین در بیست جلد نگاشته شده است.

۱. جعفریان، تاریخ تشیع در ایران، ج ۲، ص ۷۲۵.

۲. منابع مفقود

آثار زیادی درباره تاریخ ائمه نوشته شده است که امروزه در دسترس نیست ولی نام تعدادی از این آثار را می‌توان در کتاب‌هایی که به‌منظور فهرست‌نگاری نوشته شده است، یافت. رجال نجاشی، فهرست ابن ندیم، فهرست شیخ طوسی، فهرست منتجب‌الدین و الذریعه شیخ آقابزرگ تهرانی نمونه‌هایی از کتب فهرستی‌اند که نام آثار مفقود را برای ما ثبت کرده‌اند.

برخی از این آثار عبارتند از: *الانوار فی تواریخ الائمة* نوشته اسماعیل بن علی نوبختی، کتابی در همین موضوع از اسماعیل بن علی خزاعی، *انساب الائمة و موالیدهم* از حسن بن علی اطروش، *موالید الائمة و اعمارهم* از احمد بن محمد عاصمی، *اخبار الائمة و موالیدهم* از جعفر بن محمد فزاری، *تاریخ الائمة* از صالح بن محمد صرامی،^۱ و با همین عنوان از احمد بن علی طبرسی (صاحب کتاب *الاحتجاج*)،^۲ *الضیاء فی تاریخ الائمة* از احمد بن ابراهیم صیمری،^۳ *الانوار فی تاریخ الائمة الابرار* از علی بن هبة‌الله موصلی،^۴ کتاب *الآل* نوشته حسین بن احمد مشهور به ابن‌خالویه (م ۳۷۰) که به گفته ابن‌کثیر مشتمل بر زندگانی دوازده امام بوده است.^۵ آنچه جای خوشبختی است اینکه بخشی از روایات کتب مفقوده در آثار متأخرتر آمده و بدین‌وسیله به‌دست ما رسیده است.^۶

۳. منابع مرتبط

دسته‌ای از آثاری که درباره ائمه معصومین نگاشته شده، به زوایای خاصی از زندگی و خصایص آنان پرداخته و از این نظر مرتبط با تاریخ ائمه است. در اینجا با تعدادی از این آثار آشنا می‌شویم: در برخی جوامع روایی، باب‌هایی به زندگانی ائمه اختصاص داده شده که منشأ بسیاری از آثار بعدی در تاریخ ائمه است.

یک. کتاب *بصائر الدرجات* نوشته محمد بن حسن قمی مشهور به صفار (م ۲۹۰ ق) از علمای

۱. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۳۱، ۳۲، ۵۷، ۹۳، ۱۲۲ و ۱۹۹.

۲. ابن‌شهر آشوب، *معالم العلماء*، ص ۱۲.

۳. طوسی، *الفهرست*، ص ۷۹.

۴. منتجب‌الدین، *الفهرست*، ص ۷۶.

۵. ابن‌کثیر، *البدایة و النهایة*، ج ۱۱، ص ۲۹۷؛ طباطبایی، *اهل‌البيت فی‌المکتبة‌العربیة*، ص ۱۲.

۶. مثلاً اربلی در *کشف‌الغمة* موارد متعددی از کتاب‌های *الخصائص* نوشته محمد بن علی نطنزی، *دلایل‌الامامة* نوشته عبدالله بن جعفر حمیری، کتاب *الآل* نوشته ابن‌خالویه، *معالم‌العتره* نوشته جناب‌ذی و *موالید‌الائمة* اثر ابن‌خشاب نقل کرده است. نمونه این موارد را بنگرید در: اربلی، *کشف‌الغمة*، ج ۱، ص ۹۷، ۴۹۵ و ۵۵۷، ج ۲، ۶۴۷ و ۶۵۰.

امامیه است. این اثر درباره مقام و منزلت ائمه و خصوصیات آنان مانند علم، عصمت، آگاهی به غیب و مناقب کلی آنان، روایاتی نقل می‌کند. کتاب مشتمل بر ده جزء (قسمت) است که تمامی آن به شیوه حدیثی نوشته شده و سلسله اسناد در آن ذکر شده است. *بصائر الدرجات* به زبان عربی است. که چندین چاپ از سوی ناشران مختلف دارد و به زبان فارسی هم ترجمه شده است.

دو مهم‌ترین نمونه این منابع، کتاب *الكافی* اثر عالم و محدث بزرگ شیعه محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹) است. این کتاب از معتبرترین منابع روایی شیعه امامیه به‌شمار می‌رود و موضوع آن احادیث معصومان علیهم‌السلام در موضوعات مختلف و شامل سه بخش اصول، فروع و روضه است. در بخش اصول کافی، «کتاب الحجّه» در ابواب متعدد به بیان روایاتی درباره خصایص و ویژگی‌های امام می‌پردازد. همچنین در کتاب الحجّه، به دو موضوع مهم نص بر ائمه و تاریخ معصومان علیهم‌السلام (با عنوان ابواب التاریخ، شامل مباحثی همچون موالید و وفیات و ابعاد از زندگانی) پرداخته شده است. کلینی همه احادیث خود را با سلسله سند کامل آورده است. کتاب *کافی* ترجمه شده است. قسم فروع کافی به روایات فقهی اختصاص دارد و بیشترین بخش از این کتاب را در بر دارد. کتاب روضه که یک جلد از این مجموعه حدیثی است، با دو قسمت دیگر متفاوت است.

سه. *فرق الشیعه* نوشته حسن بن موسی نوبختی (قرن ۳) از علمای شیعه است که از پیشگامان نگارش در موضوع ملل و نحل و فرقه‌شناسی است. در این اثر از شرح حال یا تاریخ زندگانی ائمه سخن گفته نشده ولی نام همه آنان به مناسبت معرفی فرقه‌های شیعه به‌میان آمده است. نوبختی اختلاف و انشعاب‌های شیعیان را به ترتیب از زمان علی علیه‌السلام تا امام دوازدهم ذکر کرده و به تناسب، گزارش‌هایی را نیز درباره ائمه ارائه می‌دهد. *فرق الشیعه* کتابی مختصر به زبان عربی است که در یک جلد چاپ شده و چاپ رایج آن از سوی دارالاضواء بیروت انجام شده است. این کتاب به قلم مرحوم محمدجواد مشکور ترجمه شده است.

چهار. *الاحتجاج علی أهل اللجاج* نوشته احمد بن علی بن ابی‌طالب طبرسی از عالمان سده ششم هجری است که زمان دقیق وفات او مشخص نیست. در این کتاب، احتجاج‌ها و استدلال‌های ائمه در گفتگو با مخالفان جمع‌آوری و ارائه شده است. شیوه کتاب حدیثی است اما طبرسی اسناد خود را به‌طور کامل و دقیق ذکر نکرده است. کتاب احتجاج به زبان عربی نوشته شده و بارها به فارسی برگردانده شده است. سه ترجمه مربوط به قرن دهم است که علی بن حسن زواری، نظام‌الدین احمد غفاری و ملا فتح‌الله کاشانی آن را انجام داده‌اند. ترجمه بهرادر جعفری مربوط به عصر حاضر است.

پنج. *مُهَجِّج الدَّعَوَاتِ وَ مَنَهِّجِ الْعِبَادَاتِ* تألیف عالم مشهور شیعه سید بن طاووس (م ۶۶۴) است که دعا‌های منقول از ائمه و حرزهای آنان را جمع‌آوری و نقل کرده است. ابن طاووس غالباً منابع خود را

در این کتاب بیان کرده ولی سند روایاتی را که مشتمل بر ادعیه است، حذف کرده و به ذکر نام راوی آخر (از معصوم) بسنده کرده است. *مهج الدعوات* بارها مستقل و همراه دیگر آثار سید منتشر شده که چاپ کنونی آن در یک جلد توسط دارالذخائر قم عرضه شده است. محمدتقی طبسی هم آن را به فارسی برگردانده است.

شش. کتاب *تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة* اثر سید شرف‌الدین علی حسینی نجفی (م ۹۴۰ ق) یکی از علمای امامیه است. این کتاب به آیاتی از قرآن پرداخته که درباره اهل بیت نازل شده است. آثاری از این دست که آیات نازل شده در خصوص اهل بیت پیامبر را جمع‌آوری و روایات مربوط به آن را ذکر می‌کند، منحصر به این کتاب نیست ولی غالب آنها به آیات نازل شده درباره علی علیه‌السلام می‌پردازد و گاهی حتی نگاشته عالمان اهل سنت است مانند *شواهد التنزیل* از حاکم حسکانی و *تفسیر الحبري*. اما *تأویل الآيات*، گذشته از آنکه به قلم یکی از علمای شیعه نوشته شده، آیات تفسیر یا تأویل شده درباره همه ائمه را در بر دارد. ترتیب کتاب بر اساس سوره‌های قرآن است و مؤلف ذیل عنوان هر سوره، آیه‌هایی از آن سوره را که به امامان شیعه یا موضوع امامت و ولایت ارتباط دارد، بحث کرده است. نویسنده محترم فقط به روایات توجه نکرده بلکه به گونه‌ای تفسیر باطن آیات را در نظر داشته است. این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد از سوی جامعه مدرسین و در دو جلد از سوی مدرسه الامام المهدی منتشر شده است. ترجمه آن در قرن یازدهم به قلم محمد معصوم استرآبادی و با عنوان *لوامع التأویل* انجام شده که به صورت نسخه خطی موجود است.^۱

هفت. کتاب *تحفة الازهار و زلال الانهار في نسب ابناء الائمة الاطهار* اثر عالم نسب‌شناس شیعه در قرن یازدهم هجری ضامن بن شدقم حسینی مدنی است که به نسل و فرزندان ائمه تا دوره‌های اخیر می‌پردازد. مؤلف در دوازده باب از کتاب به شرح زندگی دوازده امام پرداخته و در پایان از فرزندان و سادات منتسب به هر امام سخن گفته است. این کتاب به زبان عربی است و در چاپ تحقیقی که از سوی دفتر نشر میراث مکتوب منتشر شده، سه جلد است.

هشت. *مکاتیب الائمة* نوشته عالم معاصر مرحوم آیت‌الله علی احمدی میانجی (د. ۱۳۷۹) است که به نامه‌ها و مکتوبات امامان شیعه می‌پردازد. ایشان پیش از این کتاب، *مکاتیب الرسول* که مشتمل بر تبیین نامه‌ها و پیمان‌های رسول خداست را نیز تألیف کرده بود. *مکاتیب الائمة* به ترتیب، ذیل نام هر یک از ائمه، نامه‌ها، وصایا و دیگر مکتوبات آنان با ذکر منبع و سند بیان می‌کند. این کتاب به زبان عربی است و در پنج جلد تنظیم شده که دو جلد نخست آن به نامه‌های امیرمؤمنان اختصاص دارد.

۱. آقا بزرگ تهرانی، *الذریعه*، ج ۱۸، ص ۳۶۵.

نه. کتاب دیگر در همین موضوع، *معادن الحکمة فی مکاتیب الائمة* تألیف محمد بن فیض کاشانی (۱۱۱۵ - ۱۰۳۹ ق) است که در دو مجلد همراه با تعلیقات مرحوم علی احمدی میانجی از سوی مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین انتشار یافته است. ده. *موسوعة زیارات المعصومین* تهیه و تنظیم مؤسسه الامام الهادی در هفت جلد منتشر شده و به نقل زیارت‌نامه‌های آن بزرگواران می‌پردازد.

پس از این سه مقدمه، به معرفی منابع اختصاصی ائمه اطهار می‌پردازیم. بدین منظور، منابعی که درباره تاریخ امامان علیهم‌السلام است با توجه به ترتیب زمانی در سه بخش «منابع کهن تا قرن هفتم»، «منابع از قرن هفتم تا سیزدهم» و «آثار و تحقیقات جدید» معرفی می‌شود.

یک. منابع کهن تا قرن هفتم هجری

در این بخش، آثار عالمان شیعه و غیرشیعه درباره تاریخ ائمه که تا قرن هفتم نوشته شده است، معرفی می‌شود.

یکی از ملاک‌های اعتبار در مباحث حدیثی و تاریخی، قدمت کتابی است که روایات و گزارش‌ها در آن نقل شده است. به عبارت دیگر، نزدیک بودن نویسنده به زمان حادثه به اعتبار کتاب و روایات آن می‌افزاید، زیرا معمولاً چنین است که هر چه از حادثه دورتر می‌شویم احتمال اشتباه، و احیاناً تحریف یا جعل بیشتر می‌شود. نزدیک بودن به زمان حادثه، نسبی است. در خصوص تاریخ ائمه که در سه قرن نخست هجری می‌زیسته‌اند، آثاری که تا قرن هفتم نوشته شده است از اعتبار بیشتری برخوردار خواهد بود و آثار دوره‌های بعد، غالباً برگرفته از آنهاست. البته هر اثر تاریخی صرف‌نظر از قدمت و عدم قدمت آن، نیازمند نقد و ارزیابی است.

اکنون به معرفی کتب اختصاصی تاریخ ائمه، که بخش اصلی این نوشتار است، می‌پردازیم. ابتدا آثاری که تا قرن هفتم نوشته شده است.

۱. تاریخ اهل البیت؛ منسوب به ابن ابی‌الثلج بغدادی (م ۳۲۵)

استاد سید محمدرضا حسینی جلالی محقق این کتاب در چاپ جدید، ضمن مقدمه مبسوطی، متن آن را از کلمات خود ائمه و نویسنده را یکی از راویان ائمه دانسته است. وی می‌گوید این رساله را به این پنج نفر: امام رضا علیه‌السلام، نصر بن علی جهضمی، احمد بن محمد فاریابی، ابن ابی‌الثلج بغدادی و ابن‌خشاب نسبت داده‌اند. علت این اختلاف آن است که مطالب آن در عصر هر یک از ائمه تکمیل شده است.^۱ این کتاب به صورت بسیار مختصر و در گزارش‌هایی کوتاه به احوال شخصی چهارده معصوم

۱. ابن ابی‌الثلج بغدادی، *تاریخ اهل البیت*، ص ۵۸ - ۵۱، مقدمه محقق.

می‌پردازد. نویسنده مطالب خود را در هفت فصل تنظیم کرده است. این فصل‌ها به ترتیب عبارتند از: ۱. مدت عمر، تاریخ ولادت و وفات، ۲. نام فرزندان، ۳. نام مادران، ۴. القاب، ۵. کنیه‌ها، ۶. محل دفن، ۷. افرادی که باب ائمه بوده‌اند.

این اثر به زبان عربی است و پیش از این در کتاب *مجموعه نفیسه* چاپ شده بود. چاپ کنونی با تحقیق سید محمدرضا حسینی جلالی از سوی مؤسسه آل‌البیت قم منتشر شده است.

۲. الهدایة الکبری؛ حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۳۴ یا ۳۵۸)

خصیبی (یا حضینی) از جمله محدثان کهن شیعی است که در موضوع تاریخ ائمه کتاب نوشته است، اما در میان رجال‌نویسان جایگاه خوبی ندارد. نجاشی او را فاسد‌المذهب^۱ دانسته و علامه حلی از دروغگو بودن وی^۲ سخن گفته است. افندی می‌نویسد: همه رجالیون به شدیدترین وجه از او بدگویی کرده‌اند.^۳ حسین بن حمدان به غلو درباره ائمه متهم است و برخی او را از فرقه نصیری می‌دانند که معتقد به نیابت محمد بن نصیر از امام زمان هستند.^۴

این کتاب به شیوه نقل حدیث، زندگانی و مناقب چهارده معصوم را گزارش می‌کند. هر چند بخشی از این روایات در منابع معتبری چون *کافی* و *ارشاد* وجود دارد، مطالب دیگری در آن هست که از سوی محدثان امامیه نقل نشده و در این حال با شواهد و معلومات تاریخی نیز ناسازگار است. از این رو، کتاب *الهدایة* اثری قابل اعتماد نخواهد بود، مگر برخی از منقولات آن بر پایه شواهد و منابع معتبر دیگر تأیید شود.

این اثر به زبان عربی است و چاپ رایج آن از سوی مؤسسه البلاغ بیروت منتشر شده است.

۳. منتخب الانوار فی تاریخ الائمة الاطهار علیهم‌السلام، ابوعلی محمد بن همام بن سهیل اسکافی (۳۳۶ - ۲۵۸)

ابوعلی محمد اسکافی کاتب، از محدثان موثق و بزرگ شیعه امامیه در عصر غیبت صغراست که روایات او مورد توجه بزرگانی چون طوسی و نعمانی قرار داشته است.^۵

این تألیف مختصر فقط به احوال شخصی چهارده معصوم می‌پردازد و از رویدادهای زندگی آنان

۱. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۶۷.

۲. حلی، *خلاصة الاقوال*، ص ۲۱۷.

۳. افندی، *ریاض العلماء*، ج ۲، ص ۵۱؛ همچنین: مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۱، ص ۳۹.

۴. ر.ک: صفری فروشانی، «حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایة الکبری»، *مجله طلوع*، زمستان ۸۴، ش ۱۶، ص ۱۷.

۵. برای نمونه بنگرید به: طوسی، *تهذیب الاحکام*، ج ۳، ص ۸۷؛ ج ۴، ص ۱۶۵؛ ج ۵، ص ۴۳۰ و موارد متعدد در کتاب *الغیبه* نعمانی.

یاد نمی‌کند. به نظر می‌رسد اصل کتاب اسکافی مفصل بوده و به دست ما نرسیده است؛ زیرا نجاشی از آن به عنوان *الانوار* نام برده است.^۱ نویسنده، کتاب خود را به ۱۴ باب تقسیم کرده و در هر باب به احوال یکی از معصومان می‌پردازد. این رساله به زبان عربی است و برای اولین بار از روی تنها نسخه موجودش از سوی علیرضا هزاز و انتشارات دلیل‌ما چاپ شده است.

۴. اثبات الوصیه، علی بن حسین مسعودی

این اثر را به علی بن حسین مسعودی (م ۳۴۶) مورخ مشهور و صاحب کتاب تاریخ عمومی *مروج الذهب* نسبت داده‌اند. اما امروزه، محققان این انتساب را نپذیرفته و نویسنده آن را شخصی امامی‌مذهب در همین دوره می‌دانند. از دلایل این مدعا این است که متن و شیوه نگارش این کتاب با دیگر آثار برجای مانده از مسعودی (*مروج الذهب، التنبيه و الاشراف*) تناسبی ندارد و در این دو کتاب، تشیع امامی وی آشکار نیست، اما *اثبات الوصیه* بر اساس عقاید شیعه امامیه نوشته شده است. به رغم ابهام درباره مؤلف، این اثر در شمار منابع مقبول شیعه است و بسیاری از مطالب آن با دیگر روایات زندگی ائمه، همخوانی دارد.

هدف اصلی نگارش کتاب *اثبات الوصیه*، تبیین موضوع وصایت و معرفی اوصیای پیامبران از زمان حضرت آدم تا آخرین وصی الهی است. بر همین اساس، نیمی از کتاب به زندگانی انبیاء و اوصیای آنان اختصاص یافته و در قسمت دوم به تاریخ پیامبر اکرم ﷺ و اوصیای آن حضرت یعنی ائمه معصومین پرداخته، آگاهی‌های فراوانی درباره شرح حال ائمه ارائه داده است. هر چند کتاب به شیوه حدیثی نوشته شده است ولی مؤلف چندان مقید به ذکر منابع و سلسله اسناد خود نیست. این اثر به زبان عربی است و به وسیله محمدجواد نجفی با عنوان ترجمه *اثبات الوصیه* به فارسی برگردانده شده است.

۵. شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار؛ ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی مغربی (۳۶۳ - ...)

قاضی نعمان مغربی از علما و بزرگان شیعه است که بر مذهب اسماعیلیه بود و در دولت فاطمیان نفوذ قابل توجهی داشت. وی در خدمت عبیدالله مهدی بوده و در زمان خلیفه معز بالله فاطمی سمت قضاوت را بر عهده داشته است. به دلیل نزدیکی افکار وی به امامیه و از آنجا که در آثارش به زندگی امیرمؤمنان و ائمه نخستین همانند امامیه پرداخته است، برخی او را امامی‌مذهب دانسته و معتقدند که وی تقیه می‌کرده است چنان که وی با قرار گرفتن در منصب عالی قضایی در دولت فاطمی، توانست

۱. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۳۸۰.

زمینه‌ساز پابندی آنان به شرایع دینی باشد. حال آنکه گروه‌هایی از اسماعیلیه - پیش‌تر و پس از آن - گرفتار اباحی‌گری بودند. گفتنی است که راویان مورد اعتماد وی همان راویان مورد اعتماد امامیه هستند و کتب وی در میان امامیه اعتبار خاصی دارد. در این باره بایستی توجه داشت که قاضی نعمان در این کتاب تا امام صادق علیه‌السلام را ذکر کرده است.

کتاب *شرح الاخبار* از منابع مهم تاریخ ائمه است که هر چند به زندگی تمام ائمه نمی‌پردازد، اما یکی از منابع معتبر در این باره به‌شمار می‌رود. شیوه این اثر، حدیثی است و ابواب آن ترتیب تاریخی ندارد. کتاب از شانزده جزء تشکیل شده که ده جزء آن - به عبارتی، دو جلد از سه جلد چاپ فعلی - به زندگانی و فضائل امام علی علیه‌السلام اختصاص دارد. مؤلف در اجزاء بعدی به شرح حال حضرت زهرا و حسنین تا امام صادق علیه‌السلام پرداخته و آنگاه به سراغ روایات مهدویت رفته است. هر چند بخشی از روایاتی که وی در معرفی امام مهدی نقل می‌کند در میان امامیه هم رواج دارد ولی قاضی نعمان، مصداق مهدی را مهدی فاطمی می‌داند. وی ذیل شرح حال امام صادق علیه‌السلام با اشاره به فرقه‌های شیعه، اشاره‌ای کوتاه به امامان پس از آن حضرت کرده است.^۱ *شرح الاخبار* به زبان عربی است و چاپ رایج و برتر آن در سه جلد از سوی انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم منتشر شده است. قاضی نعمان کتاب دیگری به نام *المناقب و المثالب* دارد که به فضائل بنی‌هاشم و اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و مثالب و بدی‌های بنی‌امیه می‌پردازد. این کتاب نیز در بردارنده شرح حال ائمه با تأکید بر فضائل آنان تا امام صادق علیه‌السلام است. این کتاب به زبان عربی و در یک جلد منتشر شده است.

۶. *کفایة الاثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر؛ علی بن محمد قمی معروف به خزّاز (ق ۴)*

مؤلف این کتاب از فقها و محدثان بزرگ امامیه است. کتاب وی شرح حال یا تاریخ زندگانی ائمه نیست بلکه روایاتی را در مورد نص بر امامت آنان نقل می‌کند. نویسنده در ابتدا روایاتی درباره اصل دوازده نفر بودن ائمه و سپس روایات مربوط به جانشینی یک‌یک آن بزرگواران را گزارش کرده است. این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد منتشر شده است.

۷. *مقتضب الاثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر؛ احمد بن محمد جوهری معروف به ابن عیاش (... - ۴۰۱)*

این اثر رساله‌ای کوتاه در موضوع نص بر ائمه نظیر کتاب قبلی است. با این تفاوت که در *کفایة الاثر* روایات نص هر یک از ائمه به امام بعدی خود گرد آمده است ولی در *مقتضب الاثر* فقط روایاتی آمده است که نص بر کل ائمه است. این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد چاپ شده است.

۱. قاضی نعمان مغربی، *شرح الاخبار*، ج ۳، ص ۳۱۰.

۸. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد؛ محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید (۴۱۳ - ۳۳۶) شیخ مفید که گاه از او با عنوان ابن‌المعلم یاد می‌شود، از علمای بزرگ شیعه امامیه به‌شمار می‌رود که در علوم مختلفی چون کلام، فقه و حدیث تبحر داشته و آثار بسیاری را تألیف کرده است. عظمت وی به‌گونه‌ای است که شاگردانی از اهل سنت داشت و علمای این مذهب به نیکی از وی یاد کرده‌اند. ذهبی به نقل از ابن ابی طی می‌نویسد:

شیخ مفید همه کتب مخالفین را خوانده و حفظ کرده بود، از این رو به‌خوبی می‌توانست شبهه‌ها را جواب دهد. او در دولت آل‌بویه جایگاه عظیمی داشت.^۱

بزرگانی از شیعه همانند سید مرتضی، سید رضی^۲ و شیخ طوسی شاگرد شیخ مفید بوده‌اند. شیخ طوسی درباره او می‌نویسد:

ریاست امامیه در این عصر به او منتهی شد. روزی همانند روز وفاتش نبود که موافق و مخالف بر او حاضر شدند و همه می‌گریستند. آثارش حدود ۲۰۰ کتاب کوچک و بزرگ است.^۳

کتاب الارشاد یکی از آثار تاریخی شیخ مفید و مهم‌ترین اثر جامع در زندگانی ائمه معصومین است. با نگاهی به آثار پیشین در موضوع تاریخ ائمه و صرف‌نظر از آثار مفقود، می‌توان به جرئت گفت کتاب شیخ مفید، نخستین اثر کامل و جامع در این موضوع است و برخلاف آثار پیش از خود که فقط از احوال شخصی ائمه یا نص بر آنان سخن گفته‌اند، به رویدادهای دوران آنان و زندگی سیاسی، اجتماعی آن بزرگواران هم اشاره دارد. احوال شخصی، نص بر ائمه، سیره فردی، سیره سیاسی و اجتماعی، فضائل و مناقب، مباحثی است که در این کتاب به آن پرداخته شده است. ارشاد در دو جلد تنظیم شده و جلد نخست آن به امیرمؤمنان علی علیه السلام اختصاص دارد. شیخ مفید به مناسبت تاریخ امام اول، شرحی از دوران رسول خدا را آورده و نیز به حضرت زهرا علیها السلام پرداخته و بدین ترتیب کتاب وی تاریخ چهارده معصوم است. شیوه مؤلف در این کتاب به دو گونه است، گاه مطالب خود را به صورت پیوسته گزارش کرده و سلسله سند خود را بیان نمی‌کند، اما در برخی روایات به سلسله کامل سند توجه داشته و به شیوه حدیثی عمل کرده است.

۱. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷، ص ۳۴۴.

۲. در اینجا مناسب است اشاره شود که سید رضی (م ۴۰۶) کتابی با نام خصائص الائمة را به‌منظور بیان ویژگی‌های ائمه تدوین کرد؛ البته هنگام گزارش سخنان امام اول به جمع نهج البلاغه روی آورد و دیگر به کتاب خصائص بازنگشت و آن را در خصائص علی علیه السلام تمام کرد. این اثر به زبان عربی است.

۳. طوسی، الفهرست، ص ۲۳۸.

بخشی از منابع شیخ مفید در این کتاب را منابع غیر شیعی تشکیل می‌دهد که اعتماد وی بر راویان و کتب آنان، تأییدی از سوی یک عالم بزرگ امامی، نسبت به آن گزارش‌ها تلقی می‌شود. این موضوع در مورد تاریخ امامان نخست که گزارش‌های آن در منابع غیر شیعی بوده است، بیشتر صادق است. به نظر می‌رسد هدف شیخ مفید از تدوین الارشاد، کمک به کلام شیعه بوده و خواسته است از تاریخ زندگانی امامان برای اثبات جایگاه امامت در شیعه استفاده کند. از همین روی، می‌توان آن را کتابی تاریخی - کلامی به‌شمار آورد. اهمیت این کتاب به‌گونه‌ای است که مؤلفان بعدی، در شرح زندگانی ائمه بسیار از آن بهره برده‌اند.^۱ الارشاد به زبان عربی است و بارها منتشر شده است. چاپ رایج آن در دو جلد از سوی مؤسسه آل البیت تحقیق و منتشر شده است. این دو جلد هم به صورت مستقل و هم در ردیف مجموعه آثار شیخ مفید که به مناسبت بزرگداشت هزاره او منتشر شد، قابل دسترسی است. علامه ابن مطهر حلی (۶۴۸ - ۷۲۶ ق) کتاب الارشاد را تلخیص کرد و نام *المستجد من کتاب الارشاد* بر آن نهاد.

به جهت اهمیت کتاب *ارشاد*، در دوره صفویه به فارسی برگردانده شد. این ترجمه که *تحفه سلیمانیه* نام دارد به قلم محمد مسیح کاشانی انجام شده و امروزه به صورت چاپ سنگی موجود است. *الارشاد* در عصر حاضر نیز دو بار ترجمه شده است: یک بار توسط سید هاشم رسولی محلاتی و ترجمه دیگر از محمد باقر ساعدی خراسانی. کتاب *المستجد* هم به وسیله محمد محمدی اشتهاردی ترجمه شده و با عنوان *نگاهی بر زندگی دوازده امام در دسترس* است.

شیخ مفید آثار دیگری در موضوعات تاریخی داشته که از جمله کتاب *الجمل* او درباره نبرد جمل است. اثر دیگرش *مسار الشیعه* تقویمی مختصر درباره رویدادهای تاریخی است که زمان ولادت و شهادت ائمه و برخی حوادث دیگر مانند غدیر و ازدواج علی علیه‌السلام با فاطمه علیها‌السلام را در بر دارد. *مسار الشیعه* به زبان عربی است و از آنجا که رساله‌ای کوتاه است به صورت مستقل چاپ نشده است. چاپ قبلی آن ذیل کتابی با عنوان *مجموعه نفیسه* و چاپ تحقیقی آن ذیل جلد هفتم از *مجموعه آثار شیخ مفید* منتشر شده است.

۹. دلایل الامامه؛ منسوب به محمد بن جریر بن رستم طبری (قرن ۵)

در میان نویسندگان اسلامی علاوه بر طبری مورخ و مفسر، شخص دیگری با همین نام و نسب در

۱. اربلی در *کشف الغمه* ذیل شرح حال هر امام به تفصیل از کتاب *الارشاد* نقل می‌کند. همچنین طبرسی در *اعلام الوری* و فتال در *روضه الواعظین*، از این کتاب نقل کرده‌اند. علامه مجلسی در کتاب *بحار الانوار*، تقریباً همه مطالب این کتاب را آورده است.

قرن چهارم بوده که کتاب *المسترشد فی امامة علی بن ابی طالب* را درباره امامت علی علیه السلام نوشته است.^۱ گفته می‌شود در قرن پنجم هم شخصی به این نام و نسب وجود داشته که دو کتاب *دلائل الامامه* و *نوادر المعجزات* به او نسبت داده می‌شود. هر چند برخی خواسته‌اند دو نفر طبری امامی مذهب را از همدیگر و از طبری مشهور تفکیک کنند اما برخی محققان معتقدند وجود شخص سومی به این نام محل تردید است و آن که شناخته شده است طبری مؤلف کتاب *المسترشد* است و مؤلف کتاب‌های *نوادر المعجزات* و *دلائل الامامه* مشخص نیست.^۲

کتاب *دلائل الامامه* در تاریخ زندگانی و کرامات حضرت زهرا و یازده امام از نسل اوست. بخش تاریخ امیرمؤمنان از این اثر به دست ما نرسیده است. مؤلف درباره هر امام ابتدا به بیان احوال شخصی شامل نام و نسب، ولادت، کنیه و لقب، مادر، فرزندان و باب‌ها سخن گفته و سپس به بیان تفصیلی کرامات آنان پرداخته است. هدف اصلی مؤلف چنان که از نام کتابش پیداست بیان دلائل و نشانه‌های امامت ائمه است.

دلائل‌نگاری برای رسول خدا در میان اهل سنت و برای چهارده معصوم در شیعه معمول بوده و کتاب‌های زیادی به این نام تألیف شده است. شیوه کتاب *دلائل الامامه* به‌طور عمده حدیثی است و مؤلف اسناد روایات خود را آورده است. این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد منتشر شده است. چاپ رایج آن از سوی مؤسسه بعثت قم تحقیق و چاپ شده است.

نوادر المعجزات کتاب دیگر منسوب به طبری شیعی، درباره مناقب و فضائل حضرت زهرا و ائمه علیهم السلام است. با این تفاوت که در این کتاب، به شرح حال آن بزرگواران پرداخته نشده و فقط معجزات آنان نقل شده است. *نوادر المعجزات* مشتمل بر ۱۳ باب و به شیوه حدیثی است. نام نوادر بدان جهت است که روایات منقول در آن کمتر در منابع دیگر ذکر شده است. این اثر به زبان عربی است و چاپ تحقیقی آن در یک جلد از سوی انتشارات دلیل‌ما عرضه شده است.

۱۰. *عیون المعجزات*؛ حسین بن عبدالوهاب (قرن ۵)

حسین بن عبدالوهاب شخصیتی نه‌چندان مشهور در میان علمای امامیه است که به وسیله افندی عالم رجالی قرن دوازدهم و مؤلف کتاب *ریاض العلماء* شناخته شد و کتاب او شهرت یافت.^۳ *عیون المعجزات*

۱. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۳۷۶.

۲. بنگرید به: صفری فروشانی، نعمت‌الله، «محمد بن جریر طبری و دلائل الامامة»، *مجله علوم حدیث*، ش ۳۷، سال ۱۳۸۴.

۳. بنگرید به: همان، ش ۴۲، سال ۱۳۸۵.

همانند دو کتاب پیشین با هدف نقل مناقب و کرامات ائمه تألیف شده و پس از اشاره کوتاهی به زمان ولادت هر امام، از معجزات او سخن می‌گوید. این کتاب فصل‌بندی ندارد و مطالب را به صورت پیوسته و به شیوه نقل حدیث، آورده است. البته ترتیب امامان در نقل مطالب رعایت شده است.

۱۱. *روضه الواعظین*؛ محمد بن حسن بن علی نیشابوری مشهور به فتال (۵۰۸ - ...)

فتال نیشابوری از عالمان متکلم شیعه امامی در قرن پنجم و ششم و از اساتید ابن شهر آشوب است که به وعظ و خطابه شهرت داشته و سرانجام با شهادت از دنیا رفت.

کتاب وی مخصوص سیره ائمه نیست بلکه با مجالسی در توحید و نبوت آغاز شده و در ادامه در مجالس متعددی از آن به تاریخ و مناقب معصومین می‌پردازد. بدین ترتیب حدود نیمی از کتاب به اخبار زندگی و بیان مناقب و فضایل چهارده معصوم اختصاص یافته و رویکردی حدیثی بدون نقل مصادر دارد و گاهی فقط راوی اصلی ذکر می‌شود. مطالب این کتاب برگرفته از آثار پیش از خود مانند ارشاد شیخ مفید است. *روضه الواعظین* به زبان عربی نوشته شده و چاپ تحقیقی آن در دو جلد از سوی انتشارات دلیل ما چاپ شده است. ترجمه آن با همین نام توسط محمود مهدوی دامغانی وجود دارد.

۱۲. *الخرائج و الجرائح*؛ قطب‌الدین راوندی (۵۷۳ - ...)

سعید بن عبدالله راوندی مشهور به قطب راوندی، از عالمان و محدثان سده ششم هجری است که در زمینه‌های فقه، تفسیر، حدیث و تاریخ آثاری بر جای گذاشت. این شخص غیر از سید ابوالرضا راوندی است که او هم از عالمان امامیه و معاصر یکدیگرند.

کتاب *الخرائج و الجرائح* در موضوع کرامات و مناقب معجزگونه معصومان نوشته شده است و به ابعاد دیگر زندگانی ائمه نمی‌پردازد. راوندی به نقل روایاتی پرداخته که قبل و بعد از او کمتر رواج داشته است. شیوه او در این کتاب، روایی است هر چند مقید به ذکر سلسله کامل سندها نبوده است. چاپ رایج کتاب *الخرائج* به زبان عربی در سه جلد از سوی مدرسه امام مهدی قم عرضه شده و ترجمه‌ای از آن با عنوان *جلوه‌های اعجاز معصومین* به قلم غلامحسین محرمی انجام شده است.

۱۳. *الثاقب فی المناقب*؛ محمد بن علی بن حمزه طوسی (ق ۶)

ابن حمزه طوسی از فقهای امامیه است که آثار زیادی در فقه برجای گذاشته است. کتاب *الثاقب* وی در مناقب و کرامات ائمه نوشته شده است و همانند آثار دیگری که در موضوع مناقب بوده، به زندگی سیاسی و اجتماعی ائمه نپرداخته است. این کتاب در پانزده باب روایاتی از معجزات پیامبران و چهارده معصوم را بیان می‌کند. *الثاقب* به زبان عربی نوشته شده و در یک جلد چاپ شده است.

۱۴. اعلام الوری بأعلام الهدی؛ فضل بن حسن طبرسی (حدود ۴۶۰ - ۵۴۸)

طبرسی، که بنابر مشهور به طبرستان (مازندران) انتساب یافته و به طبرسی معروف شده و البته برخی انتسابش را به طبرس (تفرش) درست‌تر دانسته‌اند،^۱ از عالمان بزرگ شیعه امامیه به‌شمار می‌رود. شهرت وی به تفسیر مشهور مجمع البیان است.

فضل بن حسن طبرسی، در بازگشتی به شیوه تاریخ‌نگاری جامع شیخ مفید و جمع‌آوری روایات گوناگون برای شرح زندگانی ائمه معصومین فراتر از مناقب‌نگاری، کتاب اعلام السوری را نوشت که می‌توان گفت پس از ارشاد شیخ مفید نقطه عطفی در موضوع تاریخ‌نگاری ائمه بود، زیرا درج روایاتی غیر از آنچه پیشتر آمده بود^۲ همراه با نگاه معتدل وی در نقل مناقب و مثالب، به این کتاب امتیاز ویژه‌ای داد. البته این اثر زندگانی چهارده معصوم را در بر دارد و حجم مطالب درباره همه ائمه یکسان نیست. تاریخ امام اول و دوازدهم بیشترین حجم کتاب اعلام الوری را به خود اختصاص داده و پس از آن زندگی امام حسین علیه السلام حجم بیشتری نسبت به زندگانی دیگر ائمه در بر دارد. شیوه طبرسی مانند شیخ مفید در کتاب ارشاد، گاه تاریخی (بیان گزارش‌ها به‌صورت پیوسته) و گاه حدیثی (نقل روایت با سلسله کامل سند) است. طبرسی در این کتاب، شرح حال معصومان علیهم السلام را در قالب چهار رکن، شامل: رسول اکرم صلی الله علیه و آله، امام علی علیه السلام، ائمه اطهار از فرزندان امام علی علیه السلام و امامت اثنی‌عشر و امام ثانی‌عشر ارائه کرده است. کتاب اعلام الوری به زبان عربی است و دو ترجمه نیز دارد: زندگانی چهارده معصوم به قلم عزیزالله عطاردی و ترجمه دیگری با عنوان اصلی کتاب از محمد حسین ساکت.

شیخ طبرسی کتاب دیگری با نام تاج الموالید درباره زندگی چهارده معصوم نگاشته که به‌طور مختصر از تاریخ آن بزرگواران سخن می‌گوید. مؤلف ذیل نام هر یک از معصومان پنج فصل گشوده و به ترتیب موارد زیر را آورده است: ۱. نام، کنیه و القاب، ۲. ولادت، ۳. مدت عمر، امامت و مدت معاصرت با خلفای وقت، ۴. وفات و مدفن، ۵. تعداد فرزندان. این کتاب به زبان عربی است و ذیل مجموعه نفیسه منتشر شده است.

۱۵. مناقب آل ابی طالب؛ محمد بن علی سَروِی مازندرانی مشهور به ابن شهر آشوب (۵۸۸ - ۴۸۹)

ابن شهر آشوب از عالمان و محدثان به نام شیعه امامیه است که در زمینه‌های تفسیر، فقه، حدیث،

۱. برای آگاهی بیشتر در این باره، بنگرید به: برقی، راهنمای دانشوران، ج ۱، ص ۵۱۰ - ۵۰۹.
۲. برای نمونه، در این کتاب روایات ابان بن عثمان از یاران امام صادق علیه السلام درباره سیره و مغازی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است که در کتب دیگر وجود ندارد. برخی از این روایات را بنگرید در: طبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی، ج ۱، ص ۱۷۹، ۱۸۳، ۱۹۳، ۲۱۲ و ۲۱۳.

تاریخ و رجال صاحب اثر است.

مناقب کتابی نسبتاً مفصل است که به ابعاد مختلف زندگانی ائمه پرداخته است ولی محوریت آن فضائل و مناقب آن بزرگواران است. گویا اثر موجود منتخبی از اصل کتاب بوده است، چنان‌که در این اثر احوال امام عصر علیه‌السلام وجود ندارد. نویسنده بخش قابل توجهی از کتاب (نزدیک به سه جلد از چاپ چهار جلدی) را به زندگی امیرمؤمنان و بقیه را به زندگی حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام و دیگر ائمه تا امام عسکری اختصاص داده و با رویکرد فضیلت‌نگاری، به نقل روایات پرداخته است.

این شهر آشوب در مقدمه به تفصیل اسانید خود را از منابع شیعه و اهل سنت معرفی می‌کند. این کتاب به شیوه نقل حدیث، مطالب را بیان کرده ولی غالباً سلسله کامل اسناد را نیاورده و به ذکر منبع و راوی اصلی اکتفا کرده است. ویژگی مناقب ابن شهر آشوب در این است که مطالب را خلاصه و گذرا نقل کرده و به همین جهت کتابی پرمحتوا از نظر گستردگی و فشردگی مطالب تاریخی و منقبتی است. این اثر سال‌ها پیش در چهار جلد در انتشارات علامه قم افست شده و چاپ دیگر آن با تحقیق یوسف بقاعی در بیروت انجام گرفته که آن هم چهار جلد است. البته جلد پنجم آن بدون شماره جلد، در بردارنده فهرست‌های کتاب است.

دو. منابع از قرن هفتم تا سیزدهم هجری

در گونه‌شناسی منابع اختصاصی تاریخ ائمه علیهم‌السلام گفته شد که از قرن هفتم به بعد افزون بر دانشمندان امامی مذهب، گروهی از عالمان و محدثان غیر شیعی نیز به دلیل ارادت به اهل بیت به تألیف درباره زندگانی ائمه اهل بیت روی آوردند. این کتاب‌ها همانند آثار شیعی در مواردی به مناقب ائمه اختصاص یافته و در مواردی دیگر تاریخ زندگی ایشان را گزارش کرده و مورد توجه و استناد شیعیان امامی بوده است.

۱. مطالب السُّوول فی مناقب آل الرسول؛ محمد بن طلحه شافعی (۶۵۲ - ۵۸۲)

ابن طلحه از عالمان بزرگ مذهب شافعی است که در دمشق سمت قضاوت و فتوا و خطابه را بر عهده داشت. وی از علاقمندان به اهل بیت پیامبر بود و اشعاری درباره آنان گفته است که در مطالب السُّوول موجود است. آثاری که برای وی شمرده‌اند (مانند جفر علی بن ابی طالب) نشان می‌دهد که به علوم غریبه نیز علاقه داشته است.^۱

مطالب السُّوول کتابی است که زندگی ائمه را با تأکید بر مناقب آنان تدوین کرده است. کتاب

۱. ر. ک: مقدمه محقق کتاب مطالب السُّوول.

مشمول بر دوازده باب است که هر باب از آن به تاریخ یکی از ائمه می‌پردازد. البته حجم بیشتر کتاب مربوط به باب اول و زندگی امیرمؤمنان علی علیه السلام است. ابن طلحه منابع خود را که بخشی از آنها صحاح سته است، ذکر می‌کند، هر چند شیوه او حدیثی نیست.

مطالب السؤول از جمله آثاری است که در میان شیعیان شهرت دارد و کتب بعدی از او فراوان نقل کرده‌اند.^۱ زبان اثر عربی است و چاپ تحقیقی آن توسط سید عبدالعزیز طباطبایی از سوی مؤسسه بلاغ بیروت در یک جلد منتشر شده است.

۲. *تذکرة الخواص من الأمة فی ذکر خصائص الائمة*؛ شمس‌الدین یوسف بغدادی مشهور به سبط بن جوزی (۶۵۴ - ۵۸۱)

سبط بن جوزی نوه دختری ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی (م ۵۹۷) مؤلف کتاب *المنتظم* است. وی از علمای حنبلی و سپس حنفی‌مذهب بود که علاقه زیادی به اهل‌بیت داشت، به‌گونه‌ای که روز عاشورایی مردم حلب از وی که خطیب و واعظ شهر بود، خواستند از شهادت امام حسین علیه السلام سخن بگویند. وقتی او بر منبر نشست پیش از آنکه صحبت کند به شدت گریست و شعری در مرثیه امام خواند و از منبر پایین آمد.^۲ ذهبی می‌گوید: نوشته‌ای از وی دیدم که دلالت بر تشیع وی می‌کند.^۳

وی ذیل بحث از حدیث غدیر، در تبیین معنای مولی، تاکید می‌کند که این حدیث، نص صریح در اثبات امامت علی علیه السلام و قبول طاعت اوست.^۴ همچنین درباره ابوطالب بر خلاف معمول اهل سنت، حد وسطی را برگزیده و از اینکه پیامبر صلی الله علیه و آله درباره او طلب مغفرت و رحمت کرد، سخن گفته است.^۵

کتاب *تذکرة الخواص* به آثاری که شیعیان درباره ائمه نوشته‌اند، شباهت زیادی دارد. این اثر شامل دوازده باب است که هفت باب آن به امیرمؤمنان علی علیه السلام اختصاص دارد: این ابواب به ترتیب عبارتند از: نسب آن حضرت، فضائل، فرزندان، خلافت، ورع و زهد، سخنان، شهادت. ذیل باب هفتم به کارگزاران، موالی، همسران و برادرش جعفر هم پرداخته است. باب هشتم تا دهم درباره امام حسن، امام حسین و محمد بن حنفیه است. باب یازدهم درباره حضرت خدیجه و حضرت فاطمه علیهما السلام

۱. برای نمونه بنگرید به: حر عاملی، *اثبات الهداة*، ج ۵، ص ۲۴۲؛ شوشتری، *احقاق الحق*، ج ۱۲، ص ۲۱۷ و ج ۳۳، ص ۶۲۶؛ بحرانی، *حلیة الابرار*، ج ۴، ص ۱۷۹ و ۱۸۱؛ امینی، *الغدیر*، ج ۱، ص ۶۸۲ و ج ۲، ص ۵۰۳.

۲. ابن کثیر، *البدایة و النهایة*، ج ۱۳، ص ۱۹۴.

۳. ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، ج ۲۳، ص ۲۹۷؛ ذهبی همچنین درباره وی تصریح کرده است: «... ثم إنه ترفض و له مؤلف في ذلك ... سپس شیعه شد و در این باره تألیفی نیز دارد». (ذهبی، *میزان الاعتدال*، ج ۴، ص ۴۷۱، رقم ۹۸۸۰)

۴. سبط بن جوزی، *تذکرة الخواص*، ص ۳۹.

۵. همان، ص ۱۹.

و باب دوازدهم درباره نُه امام دیگر است که هر فصلی را به یک امام می‌پردازد. این‌جوزی سلسله کامل اسناد را بیان نکرده ولی غالباً منبع و راوی اصلی خبر را آورده است. بیشتر منابع وی کتب حدیثی اهل سنت است، مانند کتب احمد بن حنبل، ترمذی، ابن سعد، طبری، ابونعیم اصفهانی و آثار جدش ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی. با این حال جایگاه ویژه‌ای در میان شیعیان یافته و بیشتر آثار مربوط به دوازده امام از کتاب او نقل کرده و به آن استناد کرده‌اند.^۱

تذکره الخواص به زبان عربی نوشته شده و چاپ‌های متعددی دارد که در یک جلد عرضه شده و از آن جمله، چاپ انتشارات رضی است. اما جدیدترین چاپ این کتاب با تحقیق مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام در دو جلد پرحجم منتشر شده است. ترجمه این کتاب با عنوان *شرح حال و فضائل خاندان نبوت* به قلم محمدرضا عطائی موجود است.

۳. النعمیم المقیم لعتره النبی العظیم؛ عمر بن محمد موصلی (۶۶۰ - ۵۷۶)

شرف‌الدین ابومحمد عمر موصلی از علمای شافعی‌مذهب است. کتاب وی درباره ائمه با عنوان *مناقب آل محمد المسمی بالنعمیم المقیم لعتره النبی العظیم* منتشر شده است. عنوان نخست را مؤلف در مقدمه خود ذکر کرده و گویا عنوان *مناقب آل محمد* را ناشر بر آن افزوده است. این کتاب به زندگی چهارده معصوم علیهم‌السلام پرداخته و تکیه آن بر احوال شخصی ایشان است. هر چند گاه رویدادهایی از زندگی آن بزرگان نیز آمده است. نویسنده در هر قسمت به سخنانی از هر امام اشاره می‌کند. با آنکه این اثر قدمت نسبی دارد چندان مورد توجه و استناد مورخان بعدی نبوده است. کتاب به زبان عربی است و در یک جلد با تحقیق سید علی عاشور چاپ شده است.

۴. مناقب الطاهرین؛ عمادالدین حسن بن علی طبری (قرن هفتم)

نام عمادالدین طبری، مشترک میان دو نفر از عالمان و مؤلفان امامیه است که درباره ائمه آثاری برجای گذاشته‌اند. محمد بن ابی‌القاسم طبری مؤلف کتاب *بشارة المصطفی لشيعة المرتضى* از علمای قرن ششم به‌شمار می‌رود. دیگری حسن بن علی طبری از علمای قرن هفتم است که کتاب‌های *مناقب الطاهرین، کامل بهایی و تحفة الابرار* را تدوین نموده است. آثار هر دو نفر با رویکردی کلامی و برای اثبات امامت تدوین شده است.

عمادالدین حسن طبری کتاب *مناقب الطاهرین* را به‌منظور بیان معجزات چهارده معصوم نوشته و

۱. برای نمونه: مجلسی، *بحارالانوار*، ج ۴۲، ص ۱۱؛ ج ۴۸، ص ۳۱۷؛ ج ۹۳، ص ۲۳۰؛ امین، *اعیان الشیعه*، ج ۱، ص ۳۲۶، ۵۳۲، ۵۵۴ - ۵۵۱ و ۶۲۶؛ امینی، *الغدیر*، ج ۱، ۶۸۱ و ۶۹۹؛ ج ۲، ص ۹۸ و ۴۳۰.

ابوایی را به هر یک از آنان اختصاص داده است. در این ابواب به اختصار از احوال شخصی آنان سخن گفته و مفصلاً به مناقب و کرامات آن بزرگواران پرداخته و همانند دیگر کتب مناقب، از زندگی سیاسی و اجتماعی آنان سخن نمی‌گوید. *مناقب الطاهرین* به زبان فارسی است و چاپ مشهور آن در دو جلد عرضه شده است.

کتاب *تحفة الابرار* نیز برای بیان عقاید شیعه و اثبات امامت و ردّ خلفا نوشته شده است، اما باب چهارم آن در سیزده قسمت کوتاه به تاریخ زندگانی پیامبر و ائمه می‌پردازد. درباره هر معصوم از مباحثی چون تاریخ ولادت، مدت عمر، زمان شهادت و فرزندان آنان سخن می‌گوید. این کتاب هم مانند دیگر آثار مؤلف، به زبان فارسی نوشته شده و در یک جلد منتشر شده است. این اثر به عربی نیز برگردان شده است.

۵. *نزهة الكرام و بستان العوام*؛ محمد بن حسین رازی (۶۵۸ - ...)

مؤلف این کتاب از علمای شیعه امامیه است و به اثر دیگرش *تبصرة العوام فی معرفة مقامات الأنام*، که از متون کهن فارسی در معرفی فرقه‌ها و مذاهب اسلامی است، شهرت دارد. از دو مجلد *نزهة الكرام*، جلد نخست به احتجاجات و مناظرات اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته و جلد دوم درباره فضائل، مناقب و معجزات چهارده معصوم است. این اثر مشتمل بر شصت باب، به فارسی نوشته شده و در دو جلد منتشر شده است.

۶. *كشف الغمّة فی معرفة الأئمة*؛ علی بن عیسی اربلی (۶۹۲ - ...)

اربلی (منسوب به اربل شهری در منطقه موصل عراق) از عالمان و ادیبان سرشناس شیعه در قرن هفتم هجری است که مدتی در امور دیوانی خدمت کرد. وی از دوستان سید بن طاووس محدث مشهور شیعه و همچنین ابن‌علقمی وزیر شیعی دربار عباسیان بود.

کتاب *كشف الغمّة* شرح زندگانی چهارده معصوم است و در این موضوع، یکی از آثار با ارزش و معتبر به‌شمار می‌رود. اربلی با استفاده از آثار پیش از خود مجموعه‌ای نو پدید آورد که به‌دلیل درج روایات کتب مفقوده، ارزش بیشتری یافت. مثلاً از *موالید الأئمة* اثر ابن‌خشاب یا کتاب *الآل* اثر ابن‌خالویه (متوفای ۳۷۰) استفاده کرده که این کتاب اکنون در دسترس نیست. البته بخشی از *كشف الغمّة* هم، روایات شیخ مفید در *ارشاد و طبرسی در اعلام‌الروری* و دیگر آثار موجود است. اربلی این کتاب را با رویکردی معتدل و به دور از گزارش‌های غالیانه نگاشت. او همچنین در کتاب خود به نقد و تحلیل برخی گزارش‌ها پرداخت. از ویژگی‌های دیگر کتاب آن است که مؤلف از منابع اهل سنت نیز استفاده کرد. گویا دوره‌ای که او در آن می‌زیست و نیاز سنن‌یان علاقمند به اهل بیت، چنین

اقتضایی داشت. این کتاب به زبان عربی است و مکرر چاپ شده است. در دوران صفویه از این اثر استقبال زیادی شد و بارها به فارسی ترجمه شد. جدیدترین چاپ آن در دو جلد از سوی انتشارات رضی عرضه شده است. از ترجمه‌های متعدد این کتاب که در سده دهم هجری انجام شد، ترجمه و شرح *کشف الغمه* به قلم علی بن حسین زواره‌ای امروزه در سه جلد موجود است.

۷. *الذَّرَّ النَّظِيمِ فِي مناقبِ ائمةِ اللّٰهَمِيمِ؛ جمال‌الدین یوسف شامی (قرن ۷)*

وی از فقه‌های شیعه در قرن هفتم و شاگرد محقق حلی (م ۶۷۶) و سید بن طاووس (م ۶۶۴) است. کتاب *الذَّرَّ النَّظِيمِ* از زندگی و مناقب چهارده معصوم سخن گفته و مطالب کتب پیش از خود را جمع‌آوری و ارائه کرده است. از پانزده باب این اثر، چهارده باب درباره زندگانی یک‌یک معصومین و یک باب کلیاتی درباره خمسه طیبه و ویژگی‌های ائمه است. شیوه مؤلف، حدیثی است. این کتاب به زبان عربی و در یک جلد چاپ شده است.

۸. *راحة الارواح؛ حسن بن حسین واعظ بیهقی مشهور به شیعی سبزواری (زنده در ۷۵۷ ق)*

از زمان ولادت و وفات مؤلف اطلاعی در دست نیست ولی کتابش *راحة الارواح* را در حدود سال ۷۵۷ برای خواجه یحیی حاکم سربداری نوشته است. این کتاب به زندگی چهارده معصوم پرداخته و درباره هر امام به ولادت، نام و نسب، خانواده، شهادت و مناقب او اشاره می‌کند. مؤلفان بعدی تاریخ ائمه، چندان رویکردی به این کتاب نداشته‌اند. این اثر به زبان فارسی است و در یک جلد منتشر شده است.

۹. *معارج الوصول الی معرفة فضل آل الرسول و التبتول؛ محمد بن یوسف زرنندی (م ۷۵۷)*

زرنندی از عالمان حنفی‌مذهب است که کتاب دیگرش *نظم دُرَرِ السَّمْطَيْنِ* درباره فضایل پنج‌تن شهرت بیشتری دارد. *معارج الوصول*، رساله‌ای مختصر در زندگی چهارده معصوم است که به موضوعات شخصی مانند ولادت و وفات ائمه، فرزندان و برخی سخنان حکیمانه ایشان می‌پردازد. با آنکه اعتقاد نویسنده بر مکتب خلفاست و از آنان تجلیل می‌کند، این کتاب را همانند شیعیان نوشته و از ائمه تعبیر به امام کرده است. زبان اثر عربی است و در یک جلد منتشر شده است.

۱۰. *الفصول المَهْمَه؛ علی بن محمد غَزَی مکی مشهور به ابن صباغ مالکی (۸۵۵ - ۷۸۴)*

ابن صباغ از عالمان اهل سنت و مالکی‌مذهب است که به اهل بیت علاقه زیادی دارد و این مطلب از کتاب وی آشکار است. این اثر مشتمل بر دوازده فصل است که در هر فصل به زندگی یکی از ائمه پرداخته است. وی با آنکه اعتقاد به امامت ندارد، تعبیرات شیعیان امامی را درباره ائمه به کار برده و

کتابش را همانند آثار شیعی نوشته است. مباحث کتاب به روش تاریخی و پیوسته، نه حدیثی، ارائه شده و در مواردی فقط به منبع یا راوی اصلی اشاره شده است. برخی از روایات وی در دیگر منابع، کمتر یافت می‌شود ولی غالب مطالب وی برگرفته از آثار پیشین مانند *کشف الغمه* اربلی است. *فصول المهمه* که به زبان عربی نوشته شده، مورد توجه و استناد نویسندگان بعدی به‌ویژه شیعیان قرار گرفته است.^۱

۱۱. *انیس المؤمنین*؛ محمد بن اسحاق حموی (قرن ۱۰)

وی از عالمان شیعه عصر صفوی و شاگرد محقق کرکی است که *انیس المؤمنین* را به سال ۹۳۸ به زبان فارسی نوشت. ویژگی این اثر آن است که تنها به زندگی ائمه نپرداخته و دوران آنان را هم بررسی می‌کند. با این حال در آثار بعدی شهرت چندانی نیافته است.

۱۲. *الائمة الاثنا عشر یا الشذرات الذهبية فی تراجم الائمة الاثنی عشر عند الامامیه*؛ شمس‌الدین محمد بن

علی حنفی مشهور به ابن طولون (۹۵۳ - ۸۸۰)

ابن طولون از علمای حنفی مذهب دمشق است که گرایش صوفیانه دارد. از این رو اعتقاد به خلفا را با محبت و دوستی ائمه اهل بیت علیهم‌السلام جمع کرده و با آنکه خود می‌گوید اعتقادی به تشیع ندارد، اما شرح حال دوازده امام را به صورت مختصر نوشته است. *الائمة الاثنی عشر* کتابی مختصر است که به زوایایی از تاریخ زندگانی ائمه، از جمله روابط آنان با خلفا می‌پردازد. بیشترین بهره‌گیری مؤلف، از منابع کهن غیر شیعی بوده است.^۲ مؤلفان بعدی چندان به این کتاب ارجاع نداده‌اند. این کتاب به زبان عربی نوشته شده و در یک جلد با تحقیق صلاح‌الدین منجد منتشر شده است.

۱۳. *التتمة فی تواریخ الائمة*؛ سید تاج‌الدین حسینی عاملی (قرن ۱۱)

سید تاج‌الدین حسینی از علمای شیعه امامیه است که در اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم می‌زیست و کتاب خود را در سال ۱۰۱۸ تألیف کرد. علت نام‌گذاری کتاب به تمه روشن نیست ولی در نسخه‌ای از آن، نام «الیتیمه» آمده است.^۳

این اثر به اختصار اطلاعاتی درباره ائمه شامل نام و نسب و خانواده آنان ارائه می‌کند. ایشان از رویدادهای زندگی امامان سخن نمی‌گوید و اشاره‌ای به منابع خود ندارد. این اثر به زبان عربی است و در یک جلد چاپ شده است.

۱. برای نمونه بنگرید به: مجلسی، *بحارالانوار*، ج ۳۸، ص ۳۴۷؛ امینی، *الغدیر*، ج ۲، ص ۸۶ و ۹۹.

۲. مانند *صحیح بخاری*، *تاریخ بغداد*، *مروج الذهب*، بنگرید به: ابن طولون، *الائمة الاثنا عشر*، ص ۶۶، ۸۹، ۹۱.

۳. بنگرید به: مقدمه مؤلف در چاپ مؤسسه بعثت قم.

۱۴. اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات؛ شیخ حرّ عاملی (۱۱۰۴ - ۱۰۳۳)

محمد بن حسن جُبعی مشهور به حرّ عاملی از محدثان معروف شیعه امامیه است که آثار حدیثی و رجالی وی مانند *وسائل الشیعه* و *امل الامل فی علماء جبل عامل* شهرت بسیاری دارد. وی در زمان صفویه به ایران هجرت کرد و در مشهد مقدس از دنیا رفت. شیخ حرّ گرایش اخباری دارد و از این رو از منابع مختلف، احادیث را جمع‌آوری و ارائه می‌کند.

کتاب *اثبات الهداة* به منظور اثبات نبوت پیامبر و امامت دوازده امام تدوین شده و روایاتی را که دو ویژگی مهم نص و معجزه را بیان می‌کند، نقل کرده است. از آنجا که این دو ویژگی در اثبات نبوت و امامت اهمیت زیادی دارد، مؤلف به این دو مقوله پرداخته و روایات را از کتبی که در این دو موضوع تدوین شده، جمع‌آوری و ارائه کرده است. برخی از این منابع عبارتند از *بصائر الدرجات*، *کفایة الاثر* و *الخرائج و الجرائح*. بنابراین کتاب مذکور را نمی‌توان تاریخ زندگانی و شرح حال چهارده معصوم و شامل ابعاد سیاسی - اجتماعی از زندگی آنان به‌شمار آورد. جایگاهی که شیخ حرّ به‌ویژه از نگارش مجموعه روایی *وسائل الشیعه* کسب کرده است، در توجه و اعتنای نویسندگان بعدی به این کتاب تأثیر داشته است. این کتاب به زبان عربی است و در پنج جلد منتشر شده است.

۱۵. *حلیة الأبرار فی احوال محمد و آله الأطهار*، سید هاشم بحرانی (۱۱۰۷ - ...)

بحرانی از علمای امامیه بحرین است که آثار متعددی درباره اهل بیت نوشت. او نزد افرادی چون فخرالدین طریحی شاگردی کرده و افرادی مانند شیخ حرّ عاملی نزد او درس خوانده‌اند. بحرانی اخباری مسلک است و روایاتی را که مرحوم مجلسی هم آنها را نیاورده، جمع‌آوری و نقل کرده است. کتاب *حلیة الأبرار* تاریخ زندگانی رسول خدا و ائمه معصومین است. مؤلف با شیوه‌ای حدیثی به بیان بیش از دو هزار روایت درباره احوال و سیره آن بزرگواران پرداخته است. وی از کتاب‌هایی همچون *کافی* و آثار شیخ صدوق بهره زیادی گرفته است. این کتاب به زبان عربی است و در پنج جلد منتشر شده است.

۱۶. *مدینة معاجز الأئمة الاثنی عشر؛ سید هاشم بحرانی* (۱۱۰۷ - ...)

اثر دیگر بحرانی درباره ائمه معصومین، کتاب *مدینة معاجز* است که روایات مربوط به معجزات و کرامات دوازده امام را جمع‌آوری کرده و به‌صورت نقل احادیث، ارائه کرده است. این کتاب را باید جامع‌ترین اثر درباره *مناقب ائمه* از نوع کرامات و معجزات آنان دانست. در این کتاب روایات امیرمؤمنان حجم بیشتری را به خود اختصاص داده و درباره ائمه آخر، مطالب آن کمتر شده است. از آنجا که این

کتاب درباره مناقب امامان است منابع وی هم بیشتر کتب مناقبی است مانند مناقب آل ابی طالب از ابن شهر آشوب، الخرائج و الجرائح از قطب راوندی، الاختصاص منسوب به شیخ مفید، عیون المعجزات از حسین بن عبدالوهاب، دلائل الامامة از طبری شیعی و الثاقب فی المناقب از ابن حمزه طوسی. این کتاب به زبان عربی است و در هشت جلد منتشر شده است.

۱۷. بهجة النظر فی اثبات الوصایة و الامامة للائمة الاثنی عشر؛ سید هاشم بحرانی (۱۱۰۷ - ...)

این کتاب همان گونه که از عنوانش هویدا است، مشتمل بر نصوص دال بر امامت ائمه علیهم السلام همچون کتابهای کفایة الأثر و مقتضب الأثر است. نویسنده در این کتاب از منابع روایی شیعه مانند کافی بهره گرفته است.

۱۸. عوالم العلوم و المعارف؛ شیخ عبدالله بحرانی اصفهانی (۱۱۲۱ - ...)

وی غیر از سید هاشم بحرانی ولی معاصر با اوست. ایشان شاگرد علامه مجلسی است و کتاب عوالم را به منظور تکمیل اثر استادش، بحار الانوار نوشت و هدف از آن، جمع آوری تمامی روایات منسوب به اهل بیت علیهم السلام بوده است. بخشی از این مجموعه به زندگی و مناقب اهل بیت علیهم السلام می پردازد و تا کنون مجلداتی از آن، از جمله زندگی امیرمؤمنان تا امام جواد علیهم السلام همراه مستدرکاتی که در انتهای متن کتاب آمده، در چندین مجلد منتشر شده است.

بحرانی منابع خود را در هر روایت ذکر کرده ولی سلسله اسناد را حذف نموده است. عوالم العلوم در دهه های اخیر در میان شیعیان جایگاه خاصی یافت. هر چند منابعی که مؤلف از آنها نقل کرده، از نظر اعتبار، در یک پایه قرار ندارند چون هدف وی جمع آوری اخبار از کتابهای مختلف بوده است. این کتاب به زبان عربی است.

۱۹. بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار؛ محمدباقر مجلسی (۱۱۱۱ - ۱۰۳۷)

علامه محمدباقر مجلسی عالم بزرگ شیعه و صاحب آثار متعدد در علوم تفسیر، حدیث، فقه، تاریخ و رجال است. پدرش محمدتقی مجلسی نیز از عالمان مشهور شیعه و صاحب آثار است. این دو بزرگوار در میان شیعه نفوذ و اعتبار زیادی داشته و در زمان خود نیز بر دولت صفویه تأثیرگذار بوده اند. محمدباقر مجلسی حدود صد اثر از خود برجای گذاشت که برخی از آنها مانند بحار و مرآة العقول بسیار مفصل است.

بحار الانوار به منزله دائرة المعارف بزرگی برای احادیث و روایات شیعه است و اختصاص به زندگی ائمه ندارد بلکه کتابی جامع در احادیث اهل بیت و معارف شیعه امامیه در موضوعات مختلف است. یاد

کردن از این کتاب ذیل عنوان کتب اختصاصی ائمه، بدان جهت است که به تفصیل درباره همه ائمه سخن گفته و چندین مجلد از آن به تاریخ ائمه می‌پردازد. گفته شده است تدوین بحار الانوار تنها به قلم مجلسی انجام نشده، بلکه مجموعه‌ای از شاگردان و دوستانش زیر نظر وی کتاب را تألیف کرده‌اند. مجلدات اولیه بحار در ۲۵ جلد حجیم و بزرگ بوده که در چاپ مشهور آن به ۱۱۰ جلد تبدیل شده است. از این مجموعه، هشت جلد به تاریخ زندگانی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام پرداخته و یازده جلد پس از آن در شرح حال دیگر ائمه است.

تفکیک مجلدات مربوط به ائمه در چاپ رایج (۱۱۰ جلدی) چنین است: جلد‌های ۳۵ تا ۴۲ مخصوص تاریخ امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، جلد ۴۳ زندگانی حضرت زهراء علیها‌السلام و حسنین علیهم‌السلام، جلد ۴۴ و ۴۵ ادامه تاریخ امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام، جلد ۴۶ تاریخ امام سجاد و باقر علیهم‌السلام، جلد ۴۷ زندگانی امام صادق علیه‌السلام، جلد ۴۸ تاریخ امام کاظم علیه‌السلام، جلد ۴۹ تاریخ امام رضا علیه‌السلام، جلد ۵۰ تاریخ امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام، جلد ۵۱ تا ۵۳ زندگانی امام زمان و مباحث مربوط به حضرت مهدی علیه‌السلام. این مجلدات از کتب بحار که به تاریخ ائمه اختصاص یافته، همه جوانب زندگی آنان را بحث کرده و به شیوه نقل حدیث، مجموعه کاملی از روایات مربوط به چهارده معصوم را آورده است. البته از جلد ۱۵ تا ۲۲ نیز به تاریخ پیامبر پرداخته و پس از این جلد تا جلد مربوط به زندگی علی علیه‌السلام مباحث امامت و ویژگی‌های کلی ائمه را در بر دارد.

مرحوم مجلسی روایات کتب تاریخ و حدیث اعم از شیعه و سنی را جمع‌آوری و نقل کرده و در مواردی که لازم دانسته، توضیحی درباره اخبار آورده است. وی در نقل روایات به مصدري که از آن نقل می‌کند، تصریح کرده و سلسله کامل اسناد را نیز می‌آورد. در مواردی هم از کتبی ناشناخته روایت کرده و از آن به «کتاب عتیق» یا مانند آنکه نشانگر قدمت کتاب است یاد می‌کند.

کتاب بحار جایگاه ویژه‌ای در میان شیعیان دارد و عالمان پس از مجلسی به‌طور گسترده از آن نقل کرده و در آثار بعدی مکرر از آن استفاده شده است. چنان‌که در تحقیقات و مطالعات علمی به آن استناد می‌شود، به‌ویژه آنکه برخی آثار مورد استناد بحار، امروزه در دست نیست. با این همه باید توجه داشت که بحار مجموعه‌ای از مطالب و روایات منابع پیشین است و اعتماد بر آن به معنای اعتماد بر همه منابع آن نیست. از این‌رو اگر مطلبی بدون سند یا از کتابی ناشناخته نقل کند، نیازمند بررسی خواهد بود. بحار الانوار به زبان عربی نوشته شده ولی بسیاری از مجلدات آن ترجمه شده است. قسمت‌های مربوط به زندگانی ائمه جز امیرمؤمنان (تا زمان تدوین این نوشتار) به فارسی برگردان شده است: مجلدات مربوط به حضرت زهراء، امام حسن و امام حسین، به قلم محمدجواد نجفی و مجلدات مربوط به امام سجاد تا حضرت عسکری علیه‌السلام توسط موسی خسروی. ترجمه سه جلد

۳۲ □ فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۱ و ۲، زمستان ۸۹ و بهار ۹۰، ش ۱ و ۲
مربوط به حضرت مهدی علیه السلام هم با عنوان *مهدی موعود* به قلم مرحوم علی دوانی با تعلیقات و توضیحات انجام شده است.

۲۰. *جلاء العیون*؛ محمدباقر مجلسی (۱۱۱۱ - ۱۰۳۷)

علامه مجلسی این کتاب را بدان جهت نوشت که عموم مردم نمی‌توانستند از *بحارالانوار* استفاده کنند. از این رو *جلاء العیون* را به زبان فارسی تألیف کرد. کتاب در چهارده باب درباره چهارده معصوم تنظیم شده است. با آنکه نویسنده زوایای مختلف زندگانی معصومان را آورده است لیکن رویکرد این اثر بیشتر به جنبه ذکر مصائب آنان و بیان ستم‌هایی است که بر اهل بیت پیامبر رفته است. مرحوم مجلسی در این اثر، مطالب را به صورت پیوسته و تاریخی آورده و به ندرت از منابع و اسناد خود یاد می‌کند.

۲۱. *ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار*؛ سید نعمت الله جزائری (۱۱۱۲ - ۱۰۵۰)

جزائری از شاگردان علامه مجلسی و فیض کاشانی است که کتاب *انوار النعمانیه* او درباره انسان و احوال او از ولادت تا مرگ، مشهور است. *ریاض الابرار* به زندگانی و مناقب ائمه اطهار می‌پردازد ولی بخش مربوط به زندگی امیرمؤمنان علیه السلام را ندارد و از حضرت زهرا علیها السلام شروع شده است. این کتاب به زبان عربی است و در سه جلد منتشر شده است.

۲۲. *الاتحاف بحب الأشراف*؛ جمال‌الدین عبدالله شبرای (۱۱۷۲ - ۱۰۹۲)

شبرای از عالمان شافعی است که سمت استادی و ریاست الازهر را داشته است. وی علاقه زیادی به ائمه و اهل بیت پیامبر دارد و در مقدمه کتاب خود می‌نویسد: از کودکی به خاندان پیامبر علاقمند بودم و دوست داشتم اخبار آنان را بشنوم.

کتاب *الاتحاف* در موضوع تاریخ فرزندان و ذریه پیامبر به‌ویژه امام حسن و امام حسین علیهما السلام نوشته شده و به مناسبت از نسل آنان هم سخن گفته است. از آنجا که نویسنده شیعه امامی نیست، ترتیب دوازده امام را رعایت نکرده و در کنار آنان به شرح حال زید و حسن دو نواده امام مجتبی علیه السلام - که از ائمه زیدی هستند - پرداخته و از آنان به‌عنوان امام یاد می‌کند. مایه شگفتی است که مؤلف بخشی از کتاب را به بررسی جواز لعن یزید اختصاص داده و او را مستحق بخشش دانسته است! این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد با تحقیق سامی الغریری چاپ شده است.

۲۳. *نور الابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار*؛ مؤمن بن حسن شبلنجی (۱۲۹۰ - ۱۲۵۰)

شبلنجی از علمای شافعی در قرن سیزدهم هجری است. وی اهل مصر بوده و به دلیل علاقه غالب

مصریان به اهل بیت و ذریه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، به ثبت زندگی ائمه روی آورده است. *نور الابصار* کتابی است که هم به زندگی رسول خدا و دوازده امام پرداخته و هم از خلفای نخستین و برخی ذریه پیامبر که در مصر بارگاه دارند - مانند حضرت زینب و سیده نفیسه - سخن گفته است. این کتاب به زبان عربی است و در یک جلد منتشر شده است.

۲۴. *الدعوة الساکبه فی احوال النبی و العتره الطاهره*، نوشته محمد باقر بهبهانی (م ۱۲۸۵)

این کتاب به جمع‌آوری مطالب کتب پیش از خود، البته با ذکر منابع پرداخته و در هشت جلد مشتمل بر شرح حال سیزده تن از معصومان است. بخش مربوط به شرح حال حضرت مهدی علیه‌السلام در نسخه‌های منتشر شده مفقود است.

۲۵. *ناسخ التواریخ؛ محمد تقی لسان‌الملک کاشانی مشهور به سپهر* (۱۲۹۷ - ۱۲۱۶)

سپهر، مورخ، ادیب و شاعر امامی‌مذهب دوره قاجار است که مجموعه آثار او درباره زندگی معصومان شهرت دارد. وی اثر دیگری به نام *اسرار الانوار فی مناقب الائمة الاطهار* دارد. سپهر با تصمیم نوشتن تاریخ عمومی جهان، *ناسخ التواریخ* را از آغاز خلقت تا دوران رسول خدا و خلفای سه‌گانه نوشت و سپس به تفکیک مجلداتی از کتاب را به زندگی یکی از ائمه اختصاص داد و شرح حال حضرت فاطمه علیها‌السلام را نیز پس از امام علی علیه‌السلام آورد. هر چند عناوین مجلدات به نام ائمه است ولی مؤلف به مناسبت تاریخ ائمه از حوادث دوران آنان نیز بحث می‌کند. این کتاب به زبان فارسی نگاشته شده و در میان پارسی‌زبانان شهرت یافته است. در این حال، به دلیل نقل از منابع متأخر باید گزارش‌های آن را با منابع اولیه سنجید.

سه. آثار و تحقیقات جدید

در عصر حاضر و به‌ویژه دهه‌های اخیر، آثار متعددی درباره زندگانی ائمه نوشته شده که برخی جمع‌آوری مطالب پیشین و برخی مشتمل بر تحلیل و بررسی است. البته این‌گونه کتب به‌اندازه‌ای زیاد است که نام بردن از همه آنها مشکل خواهد بود. تصور بر این است که آنچه در پی می‌آید کتاب‌هایی مهم‌تر از دیگر آثار است، هر چند ممکن است از برخی آثار مهم نیز غفلت شده باشد.

۱. *منتهی الآمال فی تواریخ النبی و الال؛ شیخ عباس قمی* (۱۳۵۹ - ۱۲۹۴ ق)

محدث قمی از عالمان و نویسندگان پرکار عصر حاضر است که در تاریخ، رجال و حدیث تبحر داشت و حدود یکصد اثر برجای گذاشت. وی که به زهد و تقوا شهرت داشت، مورد ستایش بسیاری از عالمان معاصر خود همانند آقابزرگ تهرانی و علامه امینی قرار گرفته است.

متنهی الآمال کتابی مشهور و مفصل درباره زندگی چهارده معصوم است که بخشی از اهمیت آن مرهون مقام علمی و عملی نویسنده آن است. در این اثر، مطالب متنوعی از احوال فردی و اجتماعی و سیاسی ائمه به اضافه مناقب و فضائل آنان درج شده است که نسبت به برخی آثار مشابه، جامع‌تر به نظر می‌رسد و مبتنی بر منابع گسترده‌ای از شیعه و سنی است. متنهی الآمال در چهارده باب تنظیم شده و در هر باب آن شرح حال یک معصوم آمده است. هر باب به فصول متعدد تقسیم شده و از مباحث مختلف در زندگی آن بزرگواران سخن به میان آمده است.

نویسنده در بیشتر گزارش‌ها، به منبع یا راوی آن اشاره دارد و در مواردی هم خود اظهار نظر کرده است. کتاب به زبان فارسی نوشته شده، ولی از آنجا که زمان تألیف آن به حدود یک قرن پیش بر می‌گردد، قلم آن امروزی نیست، چنان که مؤلف، بیشتر متون عربی را بدون ترجمه نقل کرده است. با این حال کتاب متنهی الآمال از آثار ارزشمند و قابل اعتماد در تاریخ ائمه است، از این رو به زبان عربی هم برگردان شده است. متنهی الآمال بارها چاپ شده ولی در سال‌های اخیر ناصر باقری بیدهندی این کتاب را با شکلی مناسب در سه جلد عرضه کرده و منابع مؤلف را در پاورقی به طور کامل ذکر کرده است.

محدث قمی به منظور تکمیل این اثر، کتاب دیگری به نام *تممة المتنهی* را به زبان فارسی نوشت که به حوادث دوران خلفا می‌پردازد و گاه به مناسبت از ائمه هم یاد می‌کند. مرحوم شیخ عباس قمی اثر دیگری با عنوان *أنوار البهیة فی تواریخ الخلیج الإلهیة* دارد که به زبان عربی بوده و به اندازه متنهی الآمال مشهور نیست و کتابی مختصرتر درباره تاریخ زندگی ائمه است.

۲. *اعیان الشیعة*؛ سید محسن امین (۱۳۷۲ ق / ۱۳۳۱ ش - ۱۲۸۴ ق / ۱۲۴۶ ش)

علامه امین جبل عاملی از عالمان بزرگ و تأثیرگذار شیعه در عصر حاضر است که جایگاه ویژه‌ای در میان علمای امامیه دارد و با آثار ارزشمند خود در علوم مختلف، نقش به‌سزایی در معرفی اهل‌بیت و شیعه ایفا کرد.

کتاب *اعیان الشیعة* مختص به تاریخ ائمه نیست ولی شامل شرح حال و تاریخ زندگی تمامی دوازده امام است. موضوع کتاب *اعیان الشیعة*، معرفی شخصیت‌های شیعه در زمینه‌های مختلف علمی، سیاسی، نظامی و ... است، اما مؤلف ابتدا به شرح حال چهارده معصوم پرداخته و به تفصیل درباره آنان سخن گفته است. مطالب این کتاب از منابع متعددی نقل شده و مؤلف هنگام نقل روایات به منابع خود اشاره می‌کند. *اعیان الشیعة* به زبان عربی نوشته شده و به قطع رحلی در ده جلد منتشر شده و مستدرکاتی هم دارد. تاریخ معصومین در جلد نخست و قسمتی از جلد دوم آمده و از این قسمت،

تاریخ ائمه علیهم‌السلام جداگانه با عنوان فی رحاب ائمة اهل البيت علیهم‌السلام منتشر شده است. این بخش با عنوان سیره معصومان توسط علی حجتی کرمانی به فارسی برگردان و در پنج مجلد منتشر شده است.

۳. قادتنا کیف نعرفهم؛ مرحوم آیت الله سید محمدهادی میلانی (۱۳۹۵ - ۱۳۱۳ ق / ۱۳۵۴ ش)

آیت‌الله میلانی از عالمان بزرگ شیعه و یکی از مراجع تقلید در دوران اخیر بوده است. این مجموعه هشت جلدی به زبان عربی است که مطالب قبلی را جمع‌آوری و نقل کرده و منابع خود را هم ذکر می‌کند. حدود پنج جلد از این کتاب به زندگانی امیرمؤمنان علیه‌السلام پرداخته و پس از آن زندگی باقی ائمه است.

۴. سیری در سیره ائمه؛ علامه شهید مرتضی مطهری (م ۱۳۵۸ ش)

استاد شهید مطهری از نوادر و نوابغ علمی روزگار ماست که همه آثار او ارزشمند و عالمانه است. این کتاب که یکی از کتب تحلیلی در تاریخ ائمه به‌شمار می‌رود، در اصل مجموعه‌ای از سخنرانی‌های استاد شهید است و مبتنی بر مباحث علمی است. این اثر شرح کامل زندگانی ائمه را در بر ندارد و به همه جنبه‌های زندگی آنان نمی‌پردازد، بلکه مباحثی مربوط به هشت تن از ائمه را طرح و بررسی کرده است. سخنان استاد که در این مجموعه آمده، بیشتر ناظر به رویدادهای سیاسی و تحلیل روابط ائمه با خلفاست، به‌گونه‌ای که می‌توان آن را پیشگام در تاریخ تحلیلی ائمه علیهم‌السلام به‌شمار آورد.

۵. سیره الائمة الاثنی عشر؛ هاشم معروف حسنی (م ۱۳۶۳ ش)

معروف الحسینی یکی از نویسندگان لبنانی معاصر است که آثار ارزشمندی در تاریخ و حدیث دارد. این نویسنده همانند روش معمول در همه آثار خود، به تبیین جنبه‌های ناگفته از زندگانی ائمه پرداخته و با کژی‌ها، جعل و تحریف و نگاه‌های غالیانه در زندگی ائمه مقابله کرده است. اصل این کتاب در دو مجلد به زبان عربی است که به وسیله محمد رخشنده با عنوان زندگی دوازده امام به فارسی برگردانده شده است.

۶. زندگانی چهارده معصوم؛ حسین عمادزاده اصفهانی (م ۱۳۶۹ ش)

این کتاب اثری به زبان فارسی است که به تفصیل، زندگانی چهارده معصوم را شرح می‌دهد.

۷. رساله فی تواریخ النبی و الال؛ مرحوم علامه محمدتقی شوشتری (م ۱۳۷۴ ش)

این کتاب فقط به احوال شخصی چهارده معصوم شامل ولادت، وفات، مادر، همسران و فرزندان می‌پردازد. و از نظر حجم، مختصر و در نوع خود بی‌نظیر است که به طور جامع به همه احوال

شخصی معصومین پرداخته است. در این کتاب با تتبع کامل، به همه اقوال درباره تاریخ ولادت و شهادت و دیگر ابعاد از زندگی شخصی معصومان علیهم السلام اشاره شده و منابع هر نظریه به دقت ذکر شده است. این اثر به زبان عربی است و به دو شکل، یکی در انتهای جلد دوازدهم مجموعه *قاموس الرجال* (اثر رجالی همین نویسنده) و دیگر به طور کتابی مستقل، از سوی دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم منتشر شده و در دسترس است.

۸. *مسند ائمه* علیهم السلام؛ عزیز الله عطاردی

استاد عزیزالله عطاردی در تلاشی درازمدت، مجموعه‌ای از روایات ائمه را جمع‌آوری و با عنوان *مسند الامام ...* درباره یکایک ائمه منتشر کرده که برخی از آنها چندین جلد شده است. اگرچه این مجموعه به نام *مسند* است و به روایات منقول از هر امام در موضوعات مختلف می‌پردازد، ولی تفصیل زندگی آن بزرگواران را هم در قالب روایات تاریخی عرضه می‌کند. این مجموعه عظیم به عربی است.

۹. *موسوعة سيرة اهل البيت* علیهم السلام؛ باقر شریف القرشی (م ۱۳۹۱ ش)

نویسنده معاصر عرب، باقر شریف القرشی زندگانی هر یک از ائمه را در یک یا چند جلد نوشته و به ابعاد مختلف زندگانی آنان پرداخته است. این مجموعه که قبلاً به طور مستقل برای هر یک از ائمه منتشر شده بود، در ویرایش و چاپ جدید آن به صورت یکجا از سوی مؤسسه کتاب سال ولایت، با عنوان *موسوعة سيرة اهل البيت* در چهل جلد منتشر شده و به زندگانی همه ائمه پرداخته است. البته تعداد مجلدات یک امام به فراخور کمیت مباحث، متعدد است و چند جلد هم به فرزندان ائمه مانند حضرت زینب و زید بن علی می‌پردازد. این مجموعه به زبان عربی است ولی برخی مجلدات آن به این ترتیب به فارسی برگردان شده است: *زندگانی حسن بن علی* علیهم السلام ترجمه فخرالدین حجازی، *زندگانی حضرت امام حسین* علیهم السلام ترجمه سید حسین محفوظی، *تحلیل از زندگانی امام سجاد* علیهم السلام: ترجمه محمدرضا عطایی، *پژوهشی دقیق در زندگانی امام رضا* علیهم السلام ترجمه سید محمد صالحی.

۱۰. *موسوعة التاريخ الاسلامی*؛ محمدهادی یوسفی غروی

استاد یوسفی غروی از دیگر مورخان و محققان معاصر است که مجموعه‌ای را در تاریخ اسلام تدوین کرده و ضمن بررسی و تحلیل رویدادهای سیاسی تاریخ اسلام، به زندگی ائمه معصومین پرداخته است. کتاب *موسوعة التاريخ الاسلامی* شامل حوادث تاریخ اسلام از دوران پیامبر تا انتهای عصر غیبت صغری در هشت مجلد منتشر شده است. این مجموعه به زبان عربی نوشته شده و بخش زندگانی رسول اکرم صلی الله علیه و آله با عنوان *تاریخ تحقیقی اسلام* توسط حسین علی عربی به فارسی ترجمه شده است.

۱۱. سیره پیشوایان؛ مهدی پیشوایی

استاد پیشوایی یکی از محققان و نویسندگان معاصر در مباحث تاریخ اسلام و ائمه معصومین است که این کتاب را درباره شرح حال ائمه با تأکید بر زندگی سیاسی آنان نوشته است. این اثر با عنوان *سیمای پیشوایان* نیز تلخیص و ارائه شده است. کتاب *سیره پیشوایان* از زبان فارسی به زبان عربی نیز برگردانده شده است.

۱۲. حیات فکری و سیاسی امامان شیعه؛ رسول جعفریان

استاد رسول جعفریان از محققان و نویسندگان پرکار معاصر است که در زمینه‌های مختلف تاریخ اسلام و ایران و سیره ائمه تألیف کرده است. یکی از آثار وی در باره ائمه، کتاب *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه* است که به بررسی و تحلیل زندگی ائمه می‌پردازد. در این کتاب نسبتاً پر حجم، تحلیل‌هایی از زندگی ائمه به‌ویژه در دو جنبه فکری و سیاسی ارائه شده که دیگران کمتر بدان پرداخته‌اند. این کتاب، به عربی نیز ترجمه شده است.

۱۳. تاریخ امامت؛ اصغر منتظر القائم

مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی نهاد نمایندگی رهبری در دانشگاه‌ها آثاری را درباره زندگی دوازده امام تألیف کرده که این کتاب از جمله آنهاست. مؤلف این اثر تلاش کرده است علاوه بر شرح زندگی امامان، به اوضاع دوران ایشان - از جمله اوضاع سیاسی و فرهنگی - هم بپردازد. این مرکز دو اثر دیگر هم با همین رویکرد منتشر کرده است: *تاریخ امامان شیعه* نوشته حمید احمدی و *تاریخ اسلام* شامل دو جلد، جلد اول با عنوان *از بعثت نبوی تا حکومت علوی* و جلد دوم با عنوان *از صلح مجتنبوی تا غیبت مهدوی* نوشته محمد ابراهیمی ورکیانی.

۱۴. تاریخ تشیع؛ زیر نظر دکتر احمد رضا خضری

این کتاب تألیف پژوهشگران گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه است که جلد نخست آن به زندگی امامان شیعه می‌پردازد. عنوان این جلد «دوره حضور امامان معصوم علیهم‌السلام» است و هدف مؤلفان، بیان تاریخ تشیع در عصر هر یک از ائمه بوده است؛ اما عملاً این جلد به تاریخ زندگی امامان تبدیل شده است.

۱۵. تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام؛ مجموعه مؤلفان

این کتاب ترجمه و نقد مقالات مربوط به ائمه معصومین در *دائرة المعارف اسلام* (چاپ هلند) است که

۳۸ □ فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۱ و ۲، زمستان ۸۹ و بهار ۹۰، ش ۱ و ۲

توسط مجموعه‌ای از پژوهشگران زیر نظر دکتر محمود تقی‌زاده داوری انجام و در مؤسسه شیعه‌شناسی قم منتشر شده است. این مقالات دیدگاه جمعی از مستشرقان نسبت به زندگی ائمه را نشان داده و نقد این دیدگاه‌ها را هم به‌همراه دارد.

۱۶. اعلام الهدایه

این مجموعه چهارده جلدی توسط مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام تدوین شده و در هر مجلد به شرح زندگی یکی از چهارده معصوم می‌پردازد. ترجمه این مجموعه با عنوان *پیشوایان هدایت* نیز در چهارده جلد از سوی همان مجمع منتشر شده است.

۱۷. دور ائمه اهل البيت علیهم‌السلام فی الحیاة الاسلامیه؛ عادل اُدیب

این کتاب، که رویکردی تحلیلی دارد، نوشته یکی از نویسندگان عرب معاصر است و به فارسی دو بار ترجمه شده است: *زندگانی تحلیلی پیشوایان ما: ائمه دوازده‌گانه*، از اسدالله مبشری و *نقش امامان معصوم در حیات اسلام*، از مینا جیگاره.

۱۸. نقش ائمه علیهم‌السلام در احیاء دین؛ علامه سید مرتضی عسکری

این کتاب که چندین جلد است، به تاریخ و شرح حال ائمه نپرداخته است ولی از آنجا که نقش آنان را در تبیین معارف و مبانی اسلامی و مقابله با انحرافات دینی بررسی می‌کند، مباحثی از سیره آن بزرگواران را بیان کرده است.

۱۹. موسوعة المصطفی و العتره؛ حسین الشاکری

این کتاب در هفده جلد به زبان عربی است.

۲۰. معصومین چهارده‌گانه؛ جواد فاضل

این کتاب در نه جلد به زبان فارسی تدوین شده است.

۲۱. ائمتنا؛ علی محمد علی ذخیل

این کتاب، دو جلد و به زبان عربی است.

۲۲. ستارگان درخشان؛ محمد جواد نجفی

این کتاب، در هفده مجلد به قطع جیبی و به زبان فارسی است.

۲۳. چهارده اختر تابناک؛ احمد احمدی بیرجندی

این کتاب در یک جلد به زبان فارسی منتشر شده است.

۲۴. فی رحاب رسول الله و اهل بینه از سید هاشم موسوی

این مجموعه که به زبان عربی است در چندین جلد منتشر شده و هر جلد به زندگی چند تن از معصومان اختصاص دارد.

در پایان مناسب است به دسته دیگری از آثار مربوط به تاریخ ائمه اشاره شود که مانند کتب پیشین نیست بلکه شرح حال پنج تن آل عبا (خمس طیبه) است و افزون بر رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت زهرا علیها‌السلام، زندگانی و شرح حال سه تن از امامان (امام علی، امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام) را در بر دارد. بسیاری از این آثار به خامه مورخان و محدثان غیر شیعه نگاشته شده است. برخی از این کتاب‌ها عبارتند از: الذریة الطاهرة اثر محمد بن احمد دولابی (م ۳۱۰ ق)، ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی از احمد بن عبدالله مشهور به محب‌الدین طبری (م ۶۹۴ ق)، نظم در السمتین فی فضائل المصطفی و المرتضی و البتول و السبطین نوشته محمد بن یوسف زرنزی از علمای حنفی (م ۷۵۰ ق)، تسلیة المجلدات و زینة المجالس اثر محمد بن ابی طالب حائری از علمای شیعی قرن دهم، الانوار الباهرة بفضائل اهل بیت النبوی و الذریة الطاهرة نوشته عبدالله بن عبدالقادر تلیدی مغربی (قرن ۱۴)، فضائل الخمسة من الصحاح الستة اثر عالم امامی معاصر سید مرتضی فیروزآبادی (م ۱۴۱۰ ق) که مناقب اهل بیت پیامبر را از کتب معتبر اهل سنت جمع‌آوری کرده است. این آثار به زبان عربی است و فقط کتاب اخیر با عنوان فضائل پنج تن علیهم‌السلام در صحاح شش‌گانه اهل سنت توسط محمدباقر ساعدی ترجمه شده است.

ب) منابع تاریخ عمومی و شرح حال‌نگاری

تاریخ‌نگاری در میان مسلمانان به شیوه‌های مختلفی انجام شده و هر یک از مورخان به فراخور تخصص یا علاقه خود، از زاویه خاصی به رویدادهای تاریخی نگریسته‌اند. از این رو محققان انواع گوناگونی برای آثار تاریخی ذکر کرده‌اند. برای نمونه: کتب تاریخ عمومی، سیره‌نگاری رسول خدا، انساب و خاندان‌ها، فتوح و جنگ‌ها، مقتل‌نگاری، تاریخ محلی، ملل و نحل یا فرقه‌نگاری، جغرافیای تاریخی، رجال و طبقات، تراجم و شرح حال‌نگاری.^۱ در بیشتر این آثار، شرح کاملی از زندگانی ائمه

۱. برای آگاهی بیشتر از این تقسیم‌ها، رک: سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۱۴۹ - ۱۰۹؛ جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۴۳ - ۲۷.

شیعه ارائه نشده است، ولی به تناسب موضوع، از آن بزرگواران یاد شده است. در اینجا آثار مرتبط با زندگی ائمه را در دو بخش تواریخ عمومی (کتاب‌هایی که به‌طور عمومی حوادث تاریخی را از آغاز خلقت تا پس از اسلام دربردارند) و کتب شرح حال‌نگاری (تراجم) بررسی می‌کنیم. اهمیت این منابع بدان جهت است که در تاریخ‌نگاری اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند و محل رجاع و استناد فراوان‌اند. از سوی دیگر، به‌دلیل آنکه نویسندگان بیشتر این منابع غیرشیعه هستند، روایت آنان درباره تاریخ ائمه، می‌تواند قابل توجه باشد.

یک. تاریخ عمومی

۱. الاخبار الطوال؛ ابوحنیفه احمد بن داود دینوری (۲۸۲ - ...)

دینوری از مورخان ایرانی است که تنها این کتاب از وی باقی مانده و در یک جلد به زبان عربی منتشر شده است. *اخبار الطوال* از جمله کتب تاریخ عمومی است که به شرح رویدادهای تاریخی از خلقت آدم تا پایان عصر معتصم می‌پردازد. برخی از کتب تاریخ عمومی به تفصیل از این وقایع یاد می‌کنند و برخی به اجمال از آن می‌گذرند که *اخبار الطوال* از نوع اخیر است. دینوری چندان مقید به ذکر منابع خود نبوده و گه‌گاه از برخی راویان نام می‌برد. وی به مناسبت رویدادهای صدر اسلام، از زندگی چهار امام نخست شیعه یاد کرده است.^۱ یک بار هم از امام کاظم علیه السلام یاد کرده و از قول مأمون می‌نویسد که پدرش هارون الرشید آنچه را بین وی و برادرش امین اتفاق افتاد، از موسی بن جعفر شنیده بوده است.^۲ دینوری در این کتاب، از دیگر ائمه نام نبرده است. حتی درباره ولایتعهدی امام رضا علیه السلام که معمولاً در کتب تاریخ عمومی از آن یاد می‌شود، حرفی نزده و از خلافت مأمون با چند سطر عبور کرده است. کتاب *اخبار الطوال* یک جلد و به زبان عربی است که چاپ برتر آن با تحقیق عبدالمنعم عامر در انتشارات رضی قم افسست شده است. ترجمه آن به فارسی توسط محمود مهدوی دامغانی انجام شده و در دسترس است.

۲. تاریخ یعقوبی؛ احمد بن اسحاق مشهور به ابن‌واضح یعقوبی (۲۸۴ - یا بعد از ۲۹۲)

یعقوبی از شیعیان امامی‌مذهب و معتقد به ائمه است و شاید موردی استثنایی در میان مورخان عمومی تاریخ اسلام باشد که می‌توان به قطع درباره تشیع او سخن گفت. از جمله نشانه‌های تشیع

۱. برای نمونه ر. ک: دینوری، *اخبار الطوال*، ص ۲۲۰ - ۱۴۰ که در همه صفحات از امیرمؤمنان نام برده شده است. ص ۲۲۵ - ۲۱۶ درباره امام حسن علیه السلام، ص ۲۳۰ - ۲۲۰ درباره امام حسین علیه السلام، ص ۲۶۱ - ۲۵۹ درباره امام سجاد علیه السلام.

۲. همان، ص ۳۸۹.

وی در متن کتاب تاریخ وی این است که از دوران خلفا با واژه «خلافت» یاد نکرده و تعبیر «ایام» آورده است. لقب «امیرالمؤمنین» را فقط برای علی علیه‌السلام ذکر کرده مگر مواردی که در نقل قول‌های مستقیم بوده است. همچنین روایاتی در این کتاب آمده که فقط علمای امامیه آن را نقل کرده‌اند و در کتب مشابه تاریخ عمومی وجود ندارد.^۱

تاریخ یعقوبی، یکی از قدیم‌ترین آثار در موضوع تاریخ عمومی است که امروزه در دست داریم. این کتاب همانند غالب تواریخ عمومی، مطالب تاریخی را به شکل پیوسته و به ترتیب دوره‌های حاکمان، بدون ذکر سلسله اسناد می‌آورد. ویژگی کتاب یعقوبی آن است که وی علاوه بر گزارش زندگی سیاسی ائمه در لابلای رویدادهای تاریخ اسلام، به‌طور خاص نیز بخش کوتاهی را به هر امام اختصاص داده و اجمالی از زندگی و سخنان ایشان را بیان کرده است.^۲ این روش، خود شاهدی بر تشیع یعقوبی است.

در تاریخ یعقوبی سلسله اسناد حذف شده و مؤلف بر پایه روش تاریخی - در برابر شیوه حدیثی - به ذکر مهم‌ترین اسانید خود در مقدمه کتاب بسنده کرده است. تاریخ یعقوبی از منابع معتبر تاریخ اسلام است که مورخان مسلمان به آن توجه داشته و فراوان از آن نقل کرده‌اند. این کتاب به زبان عربی است و در دو جلد تنظیم شده است. چاپ رایج‌تر آن از سوی انتشارات دار صادر بیروت عرضه شده و ترجمه آن توسط محمدابراهیم آیتی در دست است.

۳. تاریخ الأمم و الملوک مشهور به تاریخ طبری؛ محمد بن جریر طبری (۳۱۰ - ۲۲۴)

ابوجعفر محمد بن جریر طبری از علمای اهل سنت است که در زمینه‌های مختلف، تخصص داشت و آثاری از خود برجای گذاشت. او در فقه صاحب مذهب مستقلی بود و کتاب تفسیرش جامع الیسان، بسیار مشهور است. در تاریخ نیز جایگاه ویژه‌ای در میان مورخان مسلمان دارد به‌گونه‌ای که شهرت کنونی او به مورخ، بیش از علوم دیگر است. طبری هر چند در دو کتاب مشهور خود تاریخ و تفسیر، گرایش خود را بروز نداده و بر مکتب خلفا نگارش کرده است، لیکن کتابی در طرق حدیث غدیر و

۱. مانند سخنان یاران امیرالمؤمنین هنگام بیعت با آن حضرت: یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۲، ص ۱۷۹؛ برای اطلاع بیشتر ر. ک: منتظری‌مقدم، «بررسی زندگانی و آثار یعقوبی»، تاریخ در آینه پژوهش، پیش‌شماره ۴، ۱۳۸۲، ص ۲۲۰ - ۲۱۷.

۲. ر. ک: یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، درباره امام مجتبی: ج ۲، ص ۲۲۵، درباره سیدالشهداء: ص ۲۴۳، درباره امام سجاد علیه‌السلام: ص ۳۰۳، درباره امام باقر علیه‌السلام: ص ۳۲۰، درباره امام صادق علیه‌السلام: ص ۳۸۱، درباره امام کاظم علیه‌السلام: ص ۴۱۴، درباره امام رضا علیه‌السلام: ص ۴۵۳، درباره امام هادی علیه‌السلام: ص ۵۰۳. یعقوبی شرح حال امام جواد و امام عسکری علیه‌السلام را نیآورده است.

حدیث طبریر داشته و حتی گفته می‌شود در اواخر عمر به تشیع گراییده است.

تاریخ طبری مهم‌ترین اثر تاریخ عمومی است که حوادث سه قرن نخست هجری (تا سال ۳۰۲، دوران خلافت المقتدر بالله عباسی) را در بر دارد. شیوه کتاب، حدیثی و بر پایه سال‌نگاری است. در این شیوه، مورخ گزارش وقایع را به ترتیب هر سال ذکر می‌کند و سپس به حوادث سال بعدی می‌پردازد. طبری تأکید دارد که سلسله سند روایات خود را به طور کامل بیاورد و همین موضوع ارزش کتاب را بالا برده است؛ زیرا راهی برای ارزیابی روایات خود گذاشته است. وی معمولاً برای گزارش یک واقعه، روایت‌های مختلف را ذکر کرده و گزینش و ترجیحی انجام نداده است. مواردی هم با گزینش خود به نقل روایات پرداخته است.

در تاریخ طبری تقریباً از همه امامان شیعه به مناسبت حوادث مختلف و نیز ذکر وفیات ایشان یاد شده است. از چهار امام نخست، گزارش‌های فراوانی به مناسبت رویدادهای مشهور صدر اسلام تا واقعه عاشورا وجود دارد. از امام پنجم به‌عنوان راوی برخی رویدادهای صدر اسلام و همچنین به مناسبت قیام زید بن علی یاد شده و تصریح شده است کسانی که از زید جدا شدند به امامت آن حضرت معتقد بودند و با توجه به وفات امام باقر، به امامت فرزندش امام صادق روی آوردند.^۱ از امام ششم به مناسبت بروز اختلاف میان عباسیان و علویان یاد شده است.^۲ از امام هفتم به مناسبت زندانی شدنش، از امام هشتم به مناسبت ولا‌یتعهدی، از امام نهم به مناسبت ازدواجش با دختر مأمون و حضور آن حضرت در بغداد و از امام دهم در اشاره به بردن آن حضرت به سامرا و وفاتشان یاد شده است.^۳ در کتاب کنونی تاریخ طبری از امام عسکری علیه السلام و حضرت مهدی علیه السلام نیز یاد شده است.^۴

باید یادآور شد که در قسمت اصلی تاریخ طبری از این دو امام همام یاد نشده است بلکه در پیوست آن با نام «صلة تاریخ الطبری» اثر عریب بن سعد قرطبی آمده است. این اشارات هر چند برای شناخت کامل تاریخ زندگی آن بزرگان کفایت نمی‌کند، ولی به دلیل اهمیت این اثر و غیر شیعی بودن آن، قابل توجه است. مورخان پس از طبری بسیار از وی نقل کرده‌اند و کتاب وی جایگاه ویژه‌ای در میان منابع کهن تاریخ اسلام دارد. این کتاب به زبان عربی است ولی به‌جهت اهمیت آن حدود نیم‌قرن پس از نویسنده، ترجمه شد. این ترجمه‌گونه که اثری ادبی در فارسی کهن به‌شمار می‌رود، منسوب به ابوعلی بلعمی وزیر سامانیان است. تاریخ طبری بارها در چاپ‌های متعدد عرضه شده است. چاپ قدیمی آن در لیدن و سپس در هشت جلد توسط مؤسسه الاعلمی در بیروت انجام

۱. طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ج ۷، ص ۱۸۱.

۲. همان، ص ۵۴۱ - ۵۴۰.

۳. برای نمونه ر.ک: همان، ج ۸، ص ۱۷۷، ۵۴۴ و ۵۶۶؛ ج ۹، ص ۱۶۳.

۴. ر.ک: همان، ج ۱۱، ص ۵۰.

شد. اما چاپ برتر و مشهور آن با تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم در یازده جلد منتشر شده است. چاپ‌های این کتاب، مشتمل بر سه تکمله تاریخ طبری هم هست. ترجمه فارسی آن به وسیله ابوالقاسم پاینده در ۱۶ جلد در دست است.

۴. *الفتوح*؛ احمد بن علی مشهور به ابن اعثم کوفی (۳۱۴ - ...)

ابن اعثم از مورخانی است که گرایش آشکاری به اهل بیت و تشیع دارد، هر چند نمی‌توان رسماً او را شیعه به‌شمار آورد. کتاب او *الفتوح* در دسته‌بندی منابع، جزء کتب فتوحات است ولی به تناسب همراه با گزارش جنگ‌ها و فتوحات اسلامی، به بیان تاریخ عمومی - از دوران ابوبکر تا زمان معتصم عباسی - پرداخته است. شیوه ابن اعثم تاریخی است و سیر مباحث را به شکل پیوسته آورده است. در این کتاب از چهار امام نخست به مناسبت حوادث دوران آنان به تفصیل یاد شده است. از امام باقر، امام صادق و امام رضا علیهم‌السلام نیز در مواردی یاد شده است.^۱

گزارش‌های ابن اعثم گاه با آنچه دیگر مورخان آورده‌اند، تفاوت‌هایی دارد و در مواردی قالب داستانی (قصه‌پردازی) پیدا کرده و مورد تردید قرار گرفته است.^۲ دو چاپ از این کتاب وجود دارد که اولی در حیدرآباد هند و دومی با تحقیق علی شیری در بیروت انجام شده است. هر دو چاپ رایج است اما چاپ هند به دلیل اشتغال بر تحقیق نسخه‌ها برتر است. کتاب *فتوح* به زبان عربی نوشته شده و محمد بن احمد مستوفی در اواخر قرن ششم آن را به فارسی برگردانده است.

۵. *مروج الذهب و معادن الجواهر*؛ علی بن حسین مسعودی (۳۴۶ - ۲۸۷)

مسعودی از مورخان مشهوری است که آثار متعددی در تاریخ داشته، اما عمده آن به‌دست ما نرسیده است. محبت وی به اهل بیت پیامبر و گرایش او به تشیع،^۳ سبب شده است او را جزء مورخان شیعی

۱. برای نمونه رک: ابن اعثم، *الفتوح*، ج ۸، ص ۲۷۵، ۲۸۹ و ۴۲۴.

۲. برای آگاهی بیشتر از این کتاب و نویسنده آن ر. ک: غلامی دهقی، «بررسی تطبیقی و مقایسه‌ای فتوح ابن اعثم با ترجمه فارسی آن»، *مجله تاریخ در آینه پژوهش*، پاییز ۸۱، پیش شماره ۱، ص ۲۱۸ - ۱۹۱؛ رحمان ستایش و رفعت، «روایات عاشورایی الفتوح ابن اعثم کوفی در میزان نقد و بررسی»، *مجله حدیث پژوهی*، بهار و تابستان ۸۹، ش ۳، ص ۱۱۶ - ۷۹.

۳. گرایش مسعودی به تشیع و علاقه وی به اهل بیت علیهم‌السلام بسیار مشهود است چنان‌که در آغاز *مروج الذهب* به بحث وصایت پرداخته (مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۱، ص ۴۹)، در جای‌جای کتاب روایات شیعی و آراء و عقاید امامیه را انعکاس داده و در یک مورد شایان توجه، در یادکرد از شخصی به‌نام علی بن جهم، از طبع روان و توانمندی وی در شعر، ستایش کرده و با این حال، نمایان کردن تسنن از سوی وی را تنقیص کرده است. (همان، ج ۴، ص ۱۱۱) در فهرست *نجاشی* که ویژه نویسندگان شیعی است از نام مسعودی یاد شده است. (نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۲۵۴)

به حساب آورند. شیوه این کتاب، تاریخی است و گزارش‌های آن به صورت پیوسته و بدون ذکر اسناد آمده است. مسعودی علاوه بر گزارش‌هایی که مورخان پیش از او مانند طبری درباره ائمه آورده‌اند، مطالب دیگری نیز دارد؛ مانند شهادت امام رضا علیه السلام از طریق مسمومیت یا گفتگوی متوکل با امام هادی علیه السلام.^۱

کتاب *مروج الذهب* از اعتبار بالایی برخوردار است و در منابع بعدی، به آن بسیار استناد شده است. *مروج الذهب* در چندین جلد به زبان عربی منتشر شده است. چاپی با تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید در قاهره و چاپ دیگر با تحقیق اسعد داغر در بیروت منتشر و این دومی در انتشارات هجرت قم افسست شده است. این دو چاپ چهار جلدی است و کامل‌ترین تحقیق توسط شارل پلا در هفت جلد چاپ شده است. ترجمه فارسی آن در دو جلد به قلم ابوالقاسم پاینده موجود است.

۶. *تجارب الأمم*، احمد بن محمد رازی مشهور به مسکویه (۴۲۱ - ...)

ابوعلی مسکویه از عالمان فیلسوف و مورخی است که تاریخ را با هدف تجربه کردن نسل‌های بعدی از تکرار حوادث گذشته نوشت. از این رو داستان‌های افسانه‌گونه را که فایده‌ای در آنها نبوده، گزارش نکرده است.^۲ گفته می‌شود که مسکویه شیعه بوده است.^۳ گزارش‌های این کتاب در صدر اسلام و دوران حضور ائمه غالباً همانند طبری است و عمدتاً تاریخ سیاسی امامان را ثبت کرده است.^۴ *تجارب الامم* به زبان عربی است و چاپ رایج آن در هفت جلد با تحقیق ابوالقاسم امامی از سوی انتشارات سروش در تهران عرضه شده است. امامی همچنین کتاب را به فارسی برگردانده است.

۷. *المُنْتَظَمُ فِي تَارِيخِ الْمُلُوكِ وَالْأُمَمِ*؛ ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی (۵۹۷ - ۵۱۱)

ابن جوزی یکی دیگر از عالمان اهل سنت است که کتابی مفصل در تاریخ اسلام از خود بر جای گذشته است. *المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم*، شامل رویدادهای عمومی تاریخ اسلام تا سال ۵۷۴ ق است. از آنجا که شیوه این کتاب با دیگر کتب تاریخ عمومی قدری متفاوت است و در پایان هر سال، درگذشتگان آن سال را ذکر می‌کند، شرح حال مفصل‌تری به امامان شیعه اختصاص داده است. وی گذشته از ائمه نخستین که ذیل رویدادهای سیاسی از آنان یاد می‌کند، ذیل متوفیان سال ۴۰ از امیرالمؤمنین علیه السلام، سال ۴۹ امام حسن مجتبی علیه السلام، سال ۶۱ سیدالشهداء علیه السلام، سال ۹۴

۱. ر.ک: مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۳، ص ۴۱۷ و ج ۴، ص ۱۰.

۲. ر.ک: مقدمه مؤلف در آغاز *تجارب الامم*.

۳. ر. ک: موسوی بجنوردی، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، ص ۵۶. ارتباط نزدیک و مصاحبت مسکویه با آل بویه می‌تواند شاهی بر تشیع وی به‌شمار آید.

۴. برای نمونه ر. ک: مسکویه، *تجارب الامم*، ج ۱، ص ۵۷۱؛ ج ۲، ص ۳۷، ۸۱؛ ج ۳، ص ۱۴۱؛ ج ۴، ص ۱۳۱.

امام سجاده علیه‌السلام، سال ۱۱۴ امام باقر علیه‌السلام، سال ۱۴۸ امام صادق علیه‌السلام، سال ۱۸۳ امام کاظم علیه‌السلام، سال ۲۰۳ امام رضا علیه‌السلام، سال ۲۲۰ امام جواد علیه‌السلام، سال ۲۵۴ امام هادی علیه‌السلام، سال ۲۶۰ امام عسکری علیه‌السلام، یاد کرده است.^۱ این جوزی حتی مواردی مانند ازدواج علی علیه‌السلام و فاطمه علیه‌السلام را به مناسبت حوادث سال دوم هجرت به تفصیل گزارش کرده است^۲ به گونه‌ای که این مقدار در میان کتب مشابه معمول نیست. شیوه کتاب *المنتظم حدیثی* - تاریخی است. رویدادها را به شیوه سال‌شمار ذکر کرده و در هر رویداد، احادیث مربوطه را با ذکر سلسله سند و راویان آورده است.

کتاب *المنتظم* که به زبان عربی است، در چاپ رایجش، هیجده جلد است که جلد نوزدهم آن فهرست‌هاست. این چاپ با تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، در دار الکتب العلمیه بیروت منتشر شده است.

۸. *الکامل فی التاریخ*، ابوالحسن علی بن محمد شیبانی جزری مشهور به ابن اثیر (۶۳۰ - ۵۵۵)

خاندان ابن‌اثیر جزری سه برادرند که آثار علمی آنان در میان مسلمانان شهرت دارد. مجدالدین مبارک نویسنده کتاب *النهاية فی غریب الحدیث*، ضیاء‌الدین نصرالله مؤلف کتبی در ادبیات مانند *المثل السائر* و برادر سوم عزالدین علی نگارنده کتاب‌های تاریخی *الکامل* و *أسدالغابه* است.

در این اثر همانند دیگر کتب تاریخ عمومی از خلقت آدم آغاز شده و رویدادهای تاریخ اسلام تا دو سال به مرگ خود (۶۲۸) ذکر شده است. از آنجا که اعتبار گزارش‌های تاریخی به نزدیک بودن منبع به زمان واقعه بستگی دارد، روایات کتابی مانند *الکامل* نسبت به حوادث پایانی سده ششم و حوادث آغازین سده هفتم همچون حمله مغول به جهان اسلام، منبعی دست اول به‌شمار می‌رود. به همین جهت است که این‌گونه آثار غالباً مطالب پیشین را از مورخان قبلی نقل کرده و به‌ندرت مطلب جدیدی درباره دوره‌های قبلی دارند، و فقط از نظر شیوه تاریخ‌نگاری و ارائه مطالب تفاوت‌هایی دارند. بر همین اساس، ابن‌اثیر تاریخ صدر اسلام و چند سده نخست هجری را معمولاً از طبری و مورخان کهن نقل کرده و در گزارش حوادث مربوط به زندگی ائمه از منابع یادشده تبعیت کرده است.

در این کتاب، حضور امیرمؤمنان^۳ و حسنین علیهم‌السلام در رویدادهای عصر پیامبر و پس از آن به تفصیل ذکر شده است. درباره امام سجاده علیه‌السلام ذیل رویدادهایی چون عاشورا، واقعه حرّه واقم و عزل حاکم

۱. به ترتیب بنگرید به ابن‌جوزی، *المنتظم*، ج ۵، ص ۱۷۲، ۲۲۵ و ۳۴۸؛ ج ۶، ص ۳۲۶؛ ج ۷، ص ۱۶۱؛ ج ۸،

ص ۱۱۰؛ ج ۹، ص ۸۷؛ ج ۱۰، ص ۱۱۹؛ ج ۱۱، ص ۶۲؛ ج ۱۲، ص ۷۴ و ۱۵۸.

۲. همان، ج ۳، ص ۸۴.

۳. برای نمونه رک: ابن‌اثیر، *الکامل*، ج ۲، ص ۵۷، ۱۱۳، ۱۱۹، ۱۵۲، ۱۸۲، ۲۱۹ و ۲۷۸؛ ج ۳، ص ۱۹۰ و ۳۸۷.

درباره علی علیه‌السلام، ج ۳، ص ۴۶۰؛ ج ۴، ص ۴۶، درباره امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام.

مدینه که برخورد بزرگوارانه امام را در پی داشت و پس از آن، ذیل سال وفات آن حضرت یاد شده است.^۱ درباره امام پنجم تا امام یازدهم نیز به مناسبت سال‌های وفات آنان و در مواردی چون قیام زید، قیام حسنی‌ها و ولایتعهدی امام رضا^{علیه السلام} اشاراتی شده است.^۲

کتاب *الکامل* در چاپ مشهور کنونی، ۱۳ جلد و جلد آخر آن فهرست است. این چاپ بر اساس چاپ لیدن و با تحقیق کارلوس جوهانس تورنبرگ است. *الکامل* به زبان عربی است ولی به جهت اهمیت آن دست‌کم دو بار به فارسی برگردان شده است. ترجمه نخست از ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی در ۳۳ جلد و ترجمه دیگر از سید محمود روحانی و حمیدرضا آژیر در ۱۴ جلد عرضه شده است.

۹. تاریخ گزیده، حمدالله بن ابی‌بکر مستوفی قزوینی (... - ۷۴۰)

مستوفی از مورخان ایرانی است که آثاری چون *نزهة القلوب* در جغرافیا از وی مشهور است. وی با اینکه معتقد به مذهب اهل سنت است، طبق اطلاعاتی که از نسب خود ارائه داده، نسبش به حر بن یزید ریاحی باز می‌گردد. او از معدود نویسندگان تاریخ عمومی است که به زندگی دوازده امام اشاره کرده و گذری کوتاه به شرح حال آنان دارد.

کتاب *تاریخ گزیده* که به زبان فارسی نوشته شده و ارزش ادبی نیز دارد، تاریخ عمومی اسلام را تا حوادث سال ۷۳۰ هجری (خلافت المستعصم عباسی) در بر دارد. البته این اثر بر اساس سال‌شمار نیست بلکه مستوفی ترتیب جدیدی ابتکار کرده و در شش باب و چندین فصل فرعی به زندگی پیامبران، رسول اکرم^{صلی الله علیه و آله}، خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس، ذریه پیامبر و ائمه و پادشاهان و علما پرداخته و یک باب را نیز به تاریخ قزوین، موطن خود، اختصاص داده است.

ایشان علاوه بر یادکرد از معصومان^{علیهم السلام} در حوادث مرتبط با خلفا، قسمتی از باب سوم کتاب را به زندگانی امامان شیعه اختصاص داده و در آغاز آن می‌نویسد:

فصل سیوم از باب سیوم در ذکر تمامی ائمه معصومین رضوان الله علیهم اجمعین که حجة الحق علی الخلق بودند. مدت اقامتشان از رابع صفر سنه تسع و اربعین تا رمضان سنه اربع و ستین و مأتین^۳ دوپست و پانزده سال و هفت ماه. ائمه معصوم اگرچه خلافت نکردند، اما چون مستحق، ایشان بودند، تبرک را از احوال ایشان، شمه‌ای بر سبیل ایجاز ایراد می‌رود.^۴

۱. همان، ج ۴، ص ۸۶ - ۷۹، ۱۱۳، ۱۲۰ و ۵۲۷، ۵۸۲.

۲. همان، ج ۵، ص ۲۴۳ - ۱۸۰ و ۵۸۹؛ ج ۶، ص ۱۶۴، ۳۲۶، ۳۵۱ و ۴۵۵؛ ج ۷، ص ۱۸۹ و ۲۷۴.

۳. یعنی چهارم صفر سال ۴۹ تا رمضان ۲۶۴.

۴. مستوفی قزوینی، *تاریخ گزیده*، ص ۲۰۱.

آنگاه در این فصل کلیاتی از شرح حال هر یک از ائمه علیهم‌السلام در چند سطر بیان می‌کند. این قسمت، از تاریخ امام حسین علیه‌السلام آغاز شده است چون زندگی امیرمؤمنان و امام حسن علیهم‌السلام در فصل دوم کتاب به مناسبت شرح حال خلفا آمده است.^۱ مستوفی در شرح حال کوتاه ائمه^۲ به امام دوازدهم نیز اشاره می‌کند و در پایان می‌گوید: «معتقد شیعه آن است که مهدی آخر زمان اوست و در حیات است».^۳ تاریخ گزیده در یک جلد با تحقیق عبدالحسین نوایی به وسیله انتشارات امیرکبیر منتشر شده است.

۱۰. روضة الصفا؛ محمد بن خاوندشاه مشهور به میرخواند (م ۹۰۳)

میرخواند یکی از سه نویسنده این اثر، از سادات اهل بخارا بود. وی بخش حوادث آغاز خلقت تا قرن نهم (تا جلد ششم) را نوشته و ادامه آن توسط مؤلفان دیگری یعنی خواندمیر (م ۹۴۲) و رضا قلی‌خان هدایت (م ۱۲۸۸) تا عصر قاجار ادامه یافته است. این مجموعه مفصل تاریخی همانند دیگر کتب تاریخ عمومی به زندگی ۱۲ امام اشاره دارد. با این تفاوت که میرخواند بخش تاریخ ائمه را با تفکیک از رویدادهای دیگر آورده و پس از خلفای راشدین و تاریخ امیرالمؤمنین به شرح زندگانی ائمه بعدی تا امام عصر پرداخته و آنگاه سراغ تاریخ بنی‌امیه و بنی‌عباس رفته است. روضة الصفا به زبان فارسی نوشته شده و مجموع مجلدات آن تا عصر قاجار ۱۵ جلد است که شرح حال ائمه در مجلدات چهارم و پنجم آن آمده است.^۴

دو. شرح حال‌نگاری (تراجم)

در این قسمت از منابعی سخن می‌گوییم که هدف از تألیف آن، بیان رویدادهای تاریخی نیست، بلکه محور این منابع، شخصیت‌های مذهبی، علمی و سیاسی است و فارغ از دسته‌بندی‌های مربوط به رجال، طبقات یا صحابه‌نگاری، نام آنها را با قدری تسامح، تراجم و شرح حال‌نگاری می‌نهمیم؛ زیرا در همه آنها شرح حال افراد منظور شده است، گرچه ترتیب شرح حال افراد در این آثار گوناگون است.

۱. الطبقات الكبرى؛ محمد بن سعد بصری (۲۳۰ - ۱۶۸)

ابن سعد که گاه از او با عنوان کاتب واقدی یاد می‌شود، شاگرد واقدی (م ۲۰۷) نویسنده کتاب المغازی است. از این رو نقل‌های زیادی از استادش در کتاب طبقات آورده است. ابن سعد از آن دسته

۱. همان، ص ۲۰۰ - ۱۹۲.

۲. همان، ص ۲۰۷ - ۲۰۱.

۳. همان، ص ۲۰۷.

۴. تاریخ امیرمؤمنان علیه‌السلام در جلد چهارم، ص ۱۸۵۵ تا آخر این جلد است و بقیه ائمه در جلد پنجم آمده است.

محدثان سنی مذهب است که به عثمانیه (امویان و مخالفان شیعه) گرایش دارد و در عین حال زندگی ائمه نخستین را در کتابش ذکر کرده است.

موضوع کتاب *الطبقات الکبری* در اصل، شرح حال صحابه و تابعین است. در این حال، جلد نخست و نیمی از جلد دوم آن به سیره و زندگانی رسول خدا اختصاص دارد. پس از آن به ترتیب، شرح حال صحابه، اهل فتوا در مدینه، بدریون، مهاجرین، انصار، تابعین و سپس صحابه و تابعین ساکن غیرمدینه آمده است. جلد آخر هم درباره زنان صحابی و تابعی است. بنا به تنظیم مؤلف، ممکن است نام یک نفر به مناسبت‌های مختلف در این کتاب بیاید. مثلاً شرح حال امیرالمؤمنین علی علیه السلام یکبار ذیل صحابه‌ای که در مدینه فتوا می‌داده‌اند، یکبار ذیل صحابه حاضر در جنگ بدر، و یکبار ذیل طبقه ساکنان کوفه آمده است.^۱ البته در یکی از این موارد، شرح حال تفصیلی آمده و در جاهای دیگر گذرا و یا به مطالب دیگری اشاره شده است.^۲ بنابراین برای اطلاع از تاریخ زندگانی این امام باید به هر سه قسمت مراجعه نمود.

از آنجا که طبقات ابن سعد، شرح حال صحابه و تابعین است، در جای‌جای آن از حسنین علیهم السلام یاد شده است.^۳ زندگی‌نامه مفصلی از امام سجاد علیه السلام و شرح حالی از امام باقر علیه السلام نیز ذکر شده است.^۴ از امام صادق علیه السلام به‌عنوان راوی، فراوان یاد شده^۵ ولی شرح حال آن حضرت نیامده است.

از آنجا که بخشی از کتاب طبقات، دیرتر از بقیه، تحقیق و منتشر شده است، تاریخ و شرح حال مستقل امام حسن و امام حسین علیهم السلام در مجلدات اصلی این کتاب نیست. بلکه در دو رساله مختصر و مستقل با تحقیق نسخه‌شناس معاصر مرحوم سید عبدالعزیز منتشر شده است.^۶ این دو قسمت همراه با شرح حال عده دیگری از تابعین که در مجلدات اولیه نیامده است بعدها در دو جلد مستقل منتشر شد.^۷ بخش اصلی طبقات ابن سعد بارها به چاپ رسیده است. آنچه امروزه بیشتر رواج دارد چاپ تحقیقی محمد عبدالقادر عطا است که دارالکتب بیروت آن را منتشر ساخت. چاپ دیگر توسط داربیروت انجام شده و قدیمی‌تر است. هر دو چاپ در نه جلد عرضه شده و جلد نهم آن فهرست‌های کتاب است. این کتاب به زبان عربی است و محمود مهدوی دامغانی آن را به فارسی برگردانده است.

۱. به ترتیب بنگرید به: ابن سعد، *الطبقات الکبری*، ج ۲، ص ۲۵۷؛ ج ۳؛ ص ۲۹ - ۱۳؛ ج ۶، ص ۹۹.

۲. شرح حال مفصل‌تر آن حضرت ذیل صحابه بدری آمده است. (همان، ج ۳، ص ۱۳)

۳. مانند: همان، ج ۱، ص ۲۱۷ و ۲۹۶؛ ج ۲، ص ۲۴۳؛ ج ۶، ص ۱۲۲، ۲۰۹ و ...

۴. به ترتیب بنگرید به: همان، ج ۵، ص ۱۶۲ و ۲۴۶.

۵. مانند: همان، ج ۱، ص ۱۸، ۵۰، ۲۸۴؛ ج ۲، ص ۱۳۵ و ۱۹۸؛ ج ۸، ص ۱۳۵ و ...

۶. *ترجمة الامام الحسن علیهم السلام من طبقات ابن سعد و ترجمة الامام الحسين علیهم السلام من طبقات ابن سعد*، چاپ مؤسسه آل‌البیت قم.

۷. *الطبقة الخامسة من طبقات ابن سعد*، تحقیق محمد بن صامل السلمی، الطائف، مکتبة الصدیق. قسمت دیگری هم

با عنوان *الطبقة الرابعة* در دو جلد منتشر شده که البته زندگی ائمه در آن نیست.

۲. *انساب الأشراف*؛ احمد بن یحیی بلاذری (۲۷۹ - ...)

بلاذری از عالمان و مورخان اهل سنت است که در موضوع فتوحات اسلامی و انساب از وی آثاری برجای مانده است. کتاب *انساب الاشراف* به شرح حال رجال و شخصیت‌های مهم اسلامی در سه قرن نخست هجری می‌پردازد. شیوه این اثر خاندانی است و از بنی‌هاشم، خاندان رسول خدا آغاز کرده و ذیل آن به زندگانی امیرمؤمنان و فرزندانش پرداخته است. در این کتاب علاوه بر رسول خدا و دخترش فاطمه، شرح حال مستقلی از سه امام نخست ذکر شده است.^۱

از امام سجاده علیه‌السلام به مناسبت‌های فراوان به‌ویژه ذیل مقتل امام حسین علیه‌السلام یاد شده و درباره ائمه بعدی تا امام هفتم روایاتی وجود دارد.^۲ هر چند موضوع این کتاب نسب‌نگاری است اما به‌لحاظ محتوا، تاریخی است و از کتب معتبر در تاریخ اسلام به‌شمار می‌رود. شیوه مؤلف، حدیثی است ولی همیشه مقید به ذکر کامل سلسله سند خود نیست.

از آنجا که نسخه کاملی از این کتاب در دست نیست، هر یک از محققان، خاندان‌هایی را تحقیق و منتشر کرده‌اند. قسمت مربوط به امیرمؤمنان و حسنین علیهم‌السلام توسط محمدباقر محمودی تحقیق و در بیروت منتشر شده است. برخی خاندان‌های مهم دیگر هم به صورت مجلدات منفرد چاپ شده است. چاپ رایج‌تر که همه این بخش‌ها را یکجا منتشر کرده، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی است که توسط انتشارات دار الفکر در بیروت در یازده جلد عرضه شده است. البته این چاپ از نظر تحقیق و تصحیح همانند چاپ‌های پیشین و مستقل نیست. چاپ دیگری هم در مجلدات متعدد توسط محمود الفردوس العظم در بیروت (دار الیقظه) عرضه شده است. کتاب *انساب الاشراف* به زبان عربی است و تا کنون ترجمه نشده است.

۳. *مقاتل الطالبیین*؛ ابوالفرج علی بن حسین اصفهانی (۳۵۶ - ۲۸۴)

ابوالفرج اصفهانی از نسل مروانی و زیدی‌مذهب است. بنابراین دو گرایش متناقض را در خود جمع کرده ولی به علویان علاقه‌مند است. کتاب *مقاتل الطالبیین*، مقتل‌نگاری است و به معرفی و شرح حال طالبانی می‌پردازد که در تاریخ اسلام کشته شده‌اند. منظور از طالبیان، نسل ابوطالب هستند که بسیاری از آنان، از ذریه امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام بودند.

این اثر به شیوه حدیثی تدوین شده و با توجه به موضوعش، شرح حال نسبتاً مفصلی از

۱. درباره علی علیه‌السلام: ج ۲، ص ۳۴۳، درباره امام حسن علیه‌السلام: ج ۳، ص ۲۶۶، درباره امام حسین علیه‌السلام: ج ۳، ص ۳۵۸.
 ۲. درباره امام باقر علیه‌السلام: ج ۲، ص ۳۶۶؛ ج ۳، ص ۳۰۷ و ۴۲۷؛ ج ۴، ص ۱۵۸ و ج ۹، ۷۵؛ درباره امام صادق علیه‌السلام: ج ۳، ص ۳۰۸؛ ج ۴، ص ۲۵۷ و ج ۹، ص ۷۶؛ درباره امام کاظم علیه‌السلام: ج ۱۰، ص ۱۹۸.

امیرالمؤمنین، حسین، امام هفتم و هشتم ارائه کرده و شهادت آنان به شمشیر یا سم یا روش‌های دیگر را توضیح می‌دهد. مثلاً شهادت امام هفتم را به سبب خفگی آورده و گفته است: «سندی بن شاهک آن حضرت را در فرشی پیچید و دستور داد عده‌ای از مسیحیان روی آن بنشینند.»^۱ بنابراین امامانی که ابوالفرج در این کتاب از آنها یاد کرده است، معتقد به شهادتشان بوده است چون موضوع کتابش، کشتگان از سادات طالبی است. *مقاتل الطالبیین* از منابع معتبر تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌رود.

این اثر به زبان عربی است و تاکنون دو بار به فارسی برگردان شده است: ۱. با عنوان *فرزندان ابوطالب*، به قلم جواد فاضل، تهران، کتاب‌فروشی علمی، ۱۳۳۹؛ ۲. با عنوان *سرگذشت کشته‌شدگان از فرزندان ابوطالب*، به قلم سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، کتاب‌فروشی صدوق، ۱۳۴۹.

ابوالفرج علاوه بر مورخ، موسیقی‌دان نیز هست و کتاب مهم دیگرش *الآغانی* اطلاعات ارزشمندی درباره زندگانی برخی از امامان شیعه دارد. شیوه کتاب چنین است که به مناسبت شعری که از یک نفر نقل می‌کند به شرح حال وی می‌پردازد. مثلاً به مناسبت شعر امام حسین علیه السلام درباره همسرش رباب، روایاتی از زندگی آن حضرت آورده است.^۲ در این کتاب از امام سجاد علیه السلام و شعر فرزندش درباره او،^۳ امام صادق علیه السلام و استبصار سید حمیری یا اشعار کمیت^۴ و برخی ائمه دیگر یاد شده است.^۵ بیشترین مطالب در این کتاب مربوط به علی علیه السلام است.

۴. *حلیة الاولیاء*؛ ابونعیم احمد بن عبدالله اصفهانی (۴۳۰ - ۳۵۳ یا ۳۳۶)

ابونعیم اصفهانی از محدثان مشهور اهل سنت به‌شمار می‌آید که آثاری در حدیث و تاریخ از او برجای مانده است. وی گزاشی صوفیانه دارد و در کتاب *حلیة الاولیاء* به شرح حال بزرگان تصوف می‌پردازد. خاندان مجلسی نسب خود را به ابونعیم اصفهانی می‌رسانند و می‌گفتند که وی در اصل شیعه بوده است.^۶ کتاب *حلیة الاولیاء* مشتمل بر زندگانی صحابه و تابعین و زهاد و بزرگان صوفیه است و با شرح حال صحابی‌ان اهل صفة آغاز می‌شود. در این کتاب زندگی تعدادی از ائمه نیز آمده است.^۷

۱. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۴۱۷.

۲. همو، *الآغانی*، ج ۱۶، ص ۳۵۹.

۳. همان، ج ۱۵، ص ۲۱۷.

۴. همان، ج ۷، ص ۱۶۹ به بعد و ج ۱۷، ص ۲۰.

۵. مثلاً درباره امام باقر علیه السلام، ج ۹، ص ۲۷.

۶. ر.ک: موسوی بجنوردی، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، ص ۳۴۰.

۷. برای نمونه بنگرید به: ابونعیم اصفهانی، *حلیة الاولیاء*، ج ۲، ص ۳۵، درباره امام مجتبی ج ۳، ص ۱۳۵، درباره

امام سجاد ج ۳، ص ۱۸۰، درباره امام باقر و شرح حال امام صادق علیه السلام ج ۳، ص ۱۹۲.

حلیة الاولیاء به عنوان منبعی مشتمل بر فضائل اهل البیت علیهم‌السلام میان شیعیان مطرح بوده است. ابن تیمیه برخی روایاتی را که شیعیان به نقل از ابونعیم آورده و بر آن استدلال کرده‌اند، تضعیف کرده است.^۱ این امر نشان می‌دهد تا چه اندازه احادیث و روایات منقول از ابونعیم، می‌توانسته برای اثبات دیدگاه‌های شیعیان به کار گرفته شود.^۲

این کتاب به شیوه حدیثی و به زبان عربی نوشته شده و چاپ رایج آن در ده جلد عرضه شده است.

۵. *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب*؛ ابوعمرو یوسف بن عبدالله مشهور به ابن عبدالبر (۴۶۳ - ۳۶۸)

ابن عبدالبر از محدثان قدیمی و یکی از صحابه‌نگاران است. تألیف در موضوع صحابه در میان اهل سنت جایگاه مهمی دارد و تعدادی از مورخان اهل سنت به شرح حال یاران پیامبر روی آورده‌اند. علت این اهتمام، اعتقاد خاص اهل سنت به صحابه می‌باشد. از آنجا که علی علیه‌السلام در نزد اهل سنت، از بزرگترین صحابه رسول خدا و خلیفه چهارم و حسنین علیهم‌السلام نوادگان مورد علاقه رسول خدا و اصحاب آن حضرت به‌شمار می‌روند، زندگی این سه امام در کتب صحابه‌نگاری آمده است. کتاب‌هایی که به شرح حال صحابه پرداخته، نزد اهل سنت فراوان است که مشهورترین آنها عبارتند از: *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب* تألیف ابن عبدالبر، *أسدالغابة فی معرفة الصحابة* تألیف ابن اثیر (م ۶۳۰)، *الاصابة فی تمییز الصحابه* تألیف ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲). این آثار به ترتیب الفبا از صحابه یاد کرده و شرح حال سه امام نخست را آورده‌اند. کتاب *الاستیعاب* از جمله آثار قدیمی و نسبتاً تفصیلی در این موضوع است.^۳ این کتب به زبان عربی تدوین شده است.

۶. *تاریخ بغداد*؛ ابو بکر احمد بن علی مشهور به خطیب بغدادی (۴۶۳ - ۳۹۲)

دسته‌ای از کتب تراجم (شرح حال‌نگاری) با عنوان تاریخ شهرهاست که محتوای آن، بیشتر شخصیت‌های مرتبط با آن شهر است، و به طور محدود اطلاعات مربوط به خود آن شهر. از جمله این آثار، تاریخ بغداد است که موضوع آن، شرح حال افرادی است که به‌نوعی با تاریخ شهر بغداد ارتباط داشته‌اند. *تاریخ بغداد* فقط زندگی پنج امام، از امام کاظم علیه‌السلام تا امام عسکری علیه‌السلام را در بر دارد؛^۴ چون امام کاظم و امام جواد علیهم‌السلام مدتی در بغداد حضور داشتند و امام هادی و عسکری علیهم‌السلام هم از

۱. ابن تیمیه، *منهاج السنه*، ج ۴، ص ۸۳.

۲. موسوی بجنوردی، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، ص ۳۴۰.

۳. زندگی سه امام را در *استیعاب* به ترتیب بنگرید در: ج ۳، ص ۱۰۸۹؛ ج ۱، ص ۳۸۳ و ۳۹۲.

۴. ر.ک: خطیب بغدادی، *تاریخ بغداد*، به ترتیب ج ۱۳، ص ۲۹؛ ج ۱۹، ص ۱۳۵؛ ج ۳، ص ۲۶۵؛ ج ۱۲، ص ۵۶ و ج ۷، ص ۳۷۸.

بغداد گذشته و به سامرا رفته‌اند. علت یادکرد از امام رضا هم به دلیل گزارش بیعت مردم بغداد با آن حضرت و مباحث مرتبط با مأمون عباسی است.

خطیب بغدادی یکی از محدثان شافعی مذهب است که برای طلب علم به شهرهای زیادی سفر کرد و کتب مختلفی بر جای گذاشت.

تاریخ بغداد شیوه‌ای حدیثی دارد و گزارش‌ها را در قالب روایاتی متعدد و گاه مکرر با سلسله کامل اسناد ذکر می‌کند. ترتیب مطالب در این کتاب بر اساس الفبای نام افراد است، هر چند مانند غالب کتب تراجم، شرح حال محمدها و احمدها را به احترام رسول خدا در آغاز آورده است. این کتاب به زبان عربی است و چاپ رایج آن در ۲۴ جلد با تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا از سوی دارالکتب العلمیه بیروت منتشر شده است. چاپ دیگر آن در هفده جلد با تحقیق بشار عواد معروف توسط دارالغرب الاسلامی در بیروت (چاپ اول: ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۱ م) عرضه شده است.

۷. تاریخ مدینه دمشق؛ علی بن حسن مشهور به ابن عساکر (۵۷۱ - ۴۹۹)

ابن عساکر از علمای فرقه شافعی است و کتاب مفصل او که گاه از آن با عنوان تاریخ دمشق یاد می‌شود، شیوه و محتوایی همچون تاریخ بغداد دارد. در این کتاب، تاریخ زندگانی پنج امام نخست آمده است. یک جلد کامل (ج ۴۲) از این کتاب به زندگی امیرمؤمنان اختصاص یافته و درباره ائمه بعدی هم روایات و مطالب مفصلی آمده است.^۱ تناسب مطالب تاریخ ابن امامان با این کتاب، به جهت خلفای معاصر آنان در شام و حضور برخی از آنان در آنجاست. تاریخ دمشق که به زبان عربی است، در هشتاد جلد با تحقیق علی شیری در دارالفکر بیروت به چاپ رسیده است. در سال‌های اخیر چاپ دیگری با مجلدات کمتر (هر دو جلد در یک مجلد) به بازار کتاب عرضه شده است. خلاصه‌ای از این کتاب با عنوان مختصر تاریخ دمشق نیز وجود دارد. نویسنده این کتاب محمد بن مکرم مشهور به ابن منظور (م ۷۱۱) است که کتاب لغوی او به نام لسان العرب شهرت زیادی دارد. وی کتاب‌های زیادی را خلاصه کرده و در تلخیص تاریخ دمشق با حذف سلسله راویان، به تلفیق اخبار پرداخته است. ارزش کتاب مختصر تاریخ دمشق در مطالبی است که در نسخه فعلی تاریخ دمشق وجود ندارد.

۸. صفة الصفوة؛ ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی (۵۹۷ - ۵۱۱)

ابن جوزی نویسنده کتاب المنتظم، که قبلاً معرفی شد، در این کتاب به زندگی صحابه، تابعین و

۱. زندگی امام حسن علیه السلام در جلد ۱۳، ص ۳۰۵ - ۱۶۳، زندگی سیدالشهداء در جلد ۱۴، ص ۲۶۰ - ۱۱۱، امام سجاد علیه السلام در جلد ۴۱، ص ۴۱۶ - ۳۶۰، زندگی امام باقر علیه السلام در جلد ۵۴، ص ۲۹۹ - ۲۶۸.

انسان‌های صالح، عابد و زاهد و به‌طور کلی بندگان برگزیده (صفوه) می‌پردازد. این کتاب پس از زندگی رسول خدا، شرح حال صحابه نخستین از جمله علی علیه‌السلام را آورده است. این جوزی در این کتاب زندگی ائمه را تا امام کاظم علیه‌السلام آورده و از امامان بعدی سخن نگفته است.^۱ این اثر به زبان عربی است و از سوی چند ناشر و با چند تحقیق در چهار جلد و نیز دو جلد چاپ شده است.

۹. *وَفَيَاتِ الْأَعْيَانِ وَ انبَاءِ انبَاءِ الزمان*؛ احمد بن محمد مشهور به ابن خلکان (۶۸۱ - ۶۰۸)

ابن خلکان از علما و فقیهان شافعی‌مذهب بود که اصالتاً ایرانی است و گرایش‌های شیعی داشت، به‌ویژه که مدتی در قاهره مرکز دولت فاطمیان می‌زیست. وی زمانی سمت قضاوت دمشق را عهده‌دار بود. این کتاب به ترتیب الفبایی، به شرح حال بزرگان و رجال برجسته و مشهور تاریخ اسلام می‌پردازد. وی در این کتاب از تمامی ائمه معصومین یاد کرده و به زندگی‌نامه آنان اشاره دارد.^۲ البته شرح حال امام اول و سوم در این کتاب نیست و گویا علت آن مطلبی است که مؤلف در مقدمه کتاب بیان کرده و آن، این است که شرح حال خلفا، صحابه و تابعین را جز موارد اندک نیاورده است، زیرا دربارهٔ آنان آثار فراوانی وجود دارد.^۳ کتاب *وَفَيَاتِ الْأَعْيَانِ* به زبان عربی است و چاپ رایج آن در هشت جلد عرضه شده است.

صلاح‌الدین خلیل صفدی (م ۷۶۴) برای این کتاب، تکمله‌ای نوشت که با عنوان *الوافی بالوَفَيَاتِ*

در بیست جلد منتشر شده و آن هم به تاریخ برخی از ائمه پرداخته است.^۴

۱۰. *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام*؛ شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی (۷۴۸ - ۶۷۳)

ذهبی از محدثان و عالمان بنام اهل سنت است که آثار زیادی در حدیث، علم رجال و شرح‌حال‌نویسی از وی برجای مانده است. وی از نظر مذهبی، فردی متعصب و دارای گرایش سلفی و ضد شیعه است. ذهبی با ابن تیمیه معاصر است و با آنکه در مخالفت با شیعه هم‌فکرند، ولی انتقادات جدی به

۱. درباره هفت امام به ترتیب بنگرید به: ابن جوزی، *صفة الصفوة*، ج ۱، صفحات: ۱۳۸، ۳۷۴، ۳۷۶، ۴۴۷، ۴۵۸، ۴۹۶ و ۵۰۸.

۲. شرح حال ائمه در *وَفَيَاتِ الْأَعْيَانِ* ابن خلکان چنین است: امام حسن مجتبی علیه‌السلام: ج ۲، ص ۶۵، امام سجاد علیه‌السلام: ج ۳، ص ۲۶۶، امام باقر علیه‌السلام: ج ۴، ص ۱۷۴، امام صادق علیه‌السلام: ج ۱، ص ۳۲۷، امام کاظم علیه‌السلام: ج ۵، ص ۳۰۸، امام رضا علیه‌السلام: ج ۳، ص ۲۶۹، امام جواد علیه‌السلام: ج ۴، ص ۱۷۵، امام هادی علیه‌السلام: ج ۳، ص ۲۷۲، امام عسکری علیه‌السلام: ج ۲، ص ۹۴، امام عصر علیه‌السلام: ج ۴، ص ۱۷۶.

۳. همان، ج ۱، ص ۲۰.

۴. صفدی، *الوافی بالوَفَيَاتِ*، شرح حال امام رضا علیه‌السلام ج ۲۲، ص ۱۵۵، امام هادی علیه‌السلام: ج ۲۲، ص ۴۸، امام عسکری علیه‌السلام: ج ۱۲، ص ۷۰.

ابن تیمیه داشته و نامه تند وی به ابن تیمیه مشهور است.^۱

کتاب *تاریخ الاسلام* مجموعه‌ای مفصل در شرح حال نگاری است. ولی از آنجا که شرح حال افراد به ترتیب سال وفات آمده و به رویدادهای تاریخی هم اشاره دارد، کتابی تاریخی نیز به شمار می‌رود. جلد نخست این کتاب زندگی رسول خدا ﷺ، جلد دوم جنگ‌های آن حضرت و جلد سوم درباره خلفا و علی علیه السلام است. در ادامه این کتاب، زندگی نامه همه ائمه ذیل سال‌هایی که این بزرگواران در آن به شهادت رسیده‌اند، ارائه شده است. حتی نام امام عصر به مناسبت سال ۲۶۵ که مؤلف، آن سال را زمان غیبت امام از نظر شیعیان می‌داند، آمده است.^۲ *تاریخ الاسلام* در ۵۲ جلد به زبان عربی منتشر شده است.

ذهبی کتاب دیگری در شرح حال نگاری با عنوان *سیر اعلام النبلاء* نوشته است که بیشتر مطالب آن با *تاریخ الاسلام* مطابق است. با این تفاوت که ترتیب شرح حال‌ها در کتاب سیر، الفبایی است. در این کتاب هم زندگانی بیشتر ائمه آمده است.^۳ چاپ کنونی *سیر اعلام النبلاء* ۲۵ جلد است که دو جلد از آن فهرست است. زبان این اثر، عربی است.

منابع و مأخذ

۱. آقا بزرگ تهرانی، *الذریعه*، بیروت، دارالاضواء، بی تا.
۲. ابن ابی الثلج بغدادی، *تاریخ اهل البیت*، تحقیق سید محمدرضا حسینی جلالی، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۱۰ ق.
۳. ابن اثیر جزری، علی بن محمد، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ ق.
۴. ابن اعثم کوفی، احمد بن علی، *الفتوح*، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۱ ق.
۵. ابن تیمیه، *منهاج السنة النبویة*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.

۱. این نامه را علامه امینی در *الغدیر* آورده است: ج ۵، ص ۱۳۵؛ امینی، *ترجمه الغدیر*، ج ۹، ص ۱۵۹.
۲. شرح حال هر یک از ائمه در *تاریخ الاسلام* ذهبی به ترتیب چنین است: امیرالمؤمنین علی علیه السلام: ج ۳، ص ۶۲۱، امام حسن مجتبی علیه السلام: ج ۴، ص ۳۳، امام حسین علیه السلام: ج ۵، ص ۹۳، امام سجاد علیه السلام: ج ۶، ص ۴۳۱، امام باقر علیه السلام: ج ۷، ص ۴۶۲، امام صادق علیه السلام: ج ۹، ص ۸۸، امام کاظم علیه السلام: ج ۱۲، ص ۴۱۷، امام رضا علیه السلام: ج ۱۴، ص ۲۶۹، امام جواد علیه السلام: ج ۱۵، ص ۳۸۵، امام هادی علیه السلام: ج ۱۹، ص ۲۱۸، امام عسکری علیه السلام: ج ۱۹، ص ۱۱۳، امام عصر علیه السلام: ج ۲۰، ص ۱۶۰.
۳. ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، درباره امام مجتبی علیه السلام: ج ۳، ص ۲۴۵، امام حسین علیه السلام: ج ۳، ص ۲۸۰، امام سجاد علیه السلام: ج ۴، ص ۳۸۶، امام باقر علیه السلام: ج ۴، ص ۴۰۱، امام صادق علیه السلام: ج ۶، ص ۲۵۵، امام کاظم علیه السلام: ج ۶، ص ۲۷۰، امام رضا علیه السلام: ج ۹، ص ۳۸۷، امام زمان علیه السلام: ج ۱۳، ص ۱۱۹، زندگی دیگر ائمه در این کتاب نیامده است.

۶. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، *المُنْتَظَم*، تحقیق عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق.
۷. _____، *صَفَةُ الصُّفُوهُ*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۲۶ ق.
۸. ابن خَلَّکان، احمد بن محمد، *وَقَايَاتِ الْأَعْيَانِ*، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۹. ابن سعد، محمد بن سعد بصری، *الطَّبَقَاتُ الْكُبْرَى*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ ق.
۱۰. ابن شهر آشوب مازندرانی، *معالم العلماء*، قم، افست نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۰ ق.
۱۱. ابن طولون، شمس‌الدین محمد بن طولون، *الائمه الاثنی عشر یا الشُّذُرَاتِ الذَّهَبِيَّةِ فِي تَرَاجِمِ الْاِئِمَّةِ الْاِثْنَى عَشْرِ عِنْدَ الْاِمَامِيَّةِ*، تحقیق المنجد، قم، نشر رضی، بی تا.
۱۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب*، تحقیق البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. ابن عساکر، علی بن حسن، *تاریخ مدینة دمشق*، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.
۱۴. ابن کثیر، أبوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر الدمشقی، *البدایة و النهایة*، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۷ ق.
۱۵. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، *الاغانی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق.
۱۶. _____، *مَقَاتِلِ الطَّالِبِيْنَ*، تحقیق سید احمد صفقر، بیروت، دار المعرفة، بی تا.
۱۷. ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، *حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء*، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۶ ق.
۱۸. اربلی، علی بن عیسی، *کشف الغمّة فی معرفة الائمه*، قم، نشر رضی، ۱۴۲۱ ق.
۱۹. افندی، میرزا عبدالله، *ریاض العلماء*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، بی تا.
۲۰. امین، سید محسن، *اعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۹ ق.
۲۱. امینی، سید عبدالحسین، *الغدیر*، ترجمه جمعی از نویسندگان، تهران، بنیاد بعثت، بی تا.
۲۲. _____، *الغدیر*، قم، مرکز الغدیر، ۱۴۱۶ ق.
۲۳. بحرانی، سید هاشم، *حلیة الأبرار*، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة، ۱۴۱۱ ق.
۲۴. برقی، *راهنمای دانشوران*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۴.
۲۵. بلاذری، احمد بن یحیی، *انساب الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۷ ق.
۲۶. جعفریان، رسول، *تاریخ تشیع در ایران*، قم، انصاریان، ۱۳۸۰.
۲۷. _____، *منابع تاریخ اسلام*، قم، انصاریان، ۱۳۷۶.
۲۸. حرّ عاملی، *اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۵ ق.
۲۹. حلّی، *خلاصة الاقوال*، قم، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.

- ۵۶ □ فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۱ و ۲، زمستان ۸۹ و بهار ۹۰، ش ۱ و ۲
۳۰. خطیب بغدادی، احمد بن علی، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق.
۳۱. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، *الاخبار الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸.
۳۲. ذهبی، شمس‌الدین محمد، *تاریخ الاسلام*، تحقیق تدمری و دیگران، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۳ ق.
۳۳. ذهبی، شمس‌الدین محمد، *سیر اعلام النبلاء*، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۲ ق.
۳۴. _____، *میزان الاعتدال*، بیروت، دار المعرفه، ۱۹۶۳ م / ۱۳۸۲ ق.
۳۵. رحمان ستایش، محمد کاظم و محسن رفعت، «روایات عاشورایی الفتوح ابن اعثم کوفی در میزان نقد و بررسی»، *مجله حدیث پژوهی*، دانشگاه کاشان، بهار و تابستان ۸۹، شماره ۳، ص ۱۱۶ - ۷۹.
۳۶. سبط بن جوزی، شمس‌الدین یوسف بغدادی، *تذکره الخواص*، قم، نشر رضی، ۱۴۱۸ ق.
۳۷. سجادی، سید صادق و هادی عالم‌زاده، *تاریخ نگاری در اسلام*، تهران، سمت، ۱۳۷۵.
۳۸. شوشتری، نورالله، *احقاق الحق*، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
۳۹. صفدی، خلیل بن ابیک، *الوافی بالوفیات*، تحقیق ارناؤوط، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۴۰. صفری فروشانی، نعمت‌الله، «حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایة الكبرى»، *مجله طلوع*، قم، جامعه المصطفی العالمیه، زمستان ۸۴، ش ۱۶.
۴۱. طباطبایی، عبدالعزیز، *اهل البيت فی المكتبة العربیه*، قم، آل‌البيت، ۱۴۱۷ ق.
۴۲. طبرسی، *اعلام الوری باعلام الهدی*، قم، مؤسسة آل‌البيت، ۱۴۱۷ ق.
۴۳. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، بی‌تا.
۴۴. طوسی، *الفهرست*، قم، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.
۴۵. _____، *تهذیب الأحکام*، تحقیق خراسان، بیروت، دار الاضواء، بی‌تا.
۴۶. قاضی نعمان مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی، *شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار*، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ ق.
۴۷. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۴۸. مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی‌بکر، *تاریخ گزیده*، تحقیق عبدالحسین نوابی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۴.
۴۹. مسعودی، علی بن الحسین، *التنبیه و الاشراف*، تصحیح الصاوی، قاهرة، دار الصاوی، بی‌تا (افست قم)، مؤسسه نشر منابع الثقافة الاسلامیه، بی‌تا.

۵۰. ———، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق اسعد داغر، قم، دار الهجرة، ۱۴۰۹ ق.
۵۱. مسکویه، ابوعلی، *تجارب الامم*، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران، سروش، طبع الثانية، ۱۳۷۹.
۵۲. منتجب‌الدین، علی بن بابویه رازی، *الفهرست*، تحقیق محدث ارموی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۶.
۵۳. منتظری‌مقدم، حامد، «بررسی زندگانی و آثار یعقوبی»، *تاریخ در آینه پژوهش*، پیش شماره ۴، ۱۳۸۲.
۵۴. موسوی بجنوردی، سید محمد کاظم، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۳.
۵۵. میرخواند، محمد بن خاوندشاه، *روضه الصفیاء*، تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران، نشر اساطیر، ۱۳۸۰.
۵۶. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، تحقیق شبیری زنجانی، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۸ ق.
۵۷. یعقوبی، احمد بن اسحاق مشهور به ابن‌واضح یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، بیروت، دار صادر، بی‌تا.

